

VITÁK I. PÉTER REFORMJAIRÓL AZ OROSZ TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Kontinuitás vagy diszkontinuitás?

Mint az orosz történelem oly sok más kérdése kapcsán, ez esetben is *N. M. Karamzin* veti meg az egyik jellegzetes megközelítés alapját. Igaz, hatása egyelőre meglehetősen szűk keretek között érvényesül. Ellentétben ugyanis *Az Orosz Állam története* c. nagy művével, a *Feljegyzés a régi és új Oroszországról* c. írása valójában egy, a cár hűgának kérésére, ám Karamzin szándékai szerint magának az uralkodónak okulására megfogalmazott titkos irat. „Az orosz történetírás atyjának” történeti koncepciója az „orosz út” jellegéről azonban itt nyeri el a legegységesebb formáját. A bennünket közelebből érdeklő kérdésben ítélete meglehetősen sommás: „Világpolgárok lettünk, de bizonyos tekintetben megszűntünk oroszok lenni. Péter hibájából.”¹ Nem állítjuk, hogy e vádló szavak okozták Karamzin időleges kegyvesztettségét, s azt, hogy a *Feljegyzés* még nagyon sokáig nem jelenhetett meg nyomtatásban a cári Oroszországban.² Tény azonban, hogy Karamzin I. Péter reformjainak kérdésében is eltért az akkori „hivatalos” véleményről, amelyet a Karamzint követő időszak vezető történésze, *M. P. Pogogyin* sokkal hívebben reprezentált: „Bármit tegyünk is, ma minden, ismétlem, minden, így vagy úgy, többé vagy kevésbé kapcsolatba hozható Nagy Péterrel. Minden vele kezdődik, és vele végződik.”³ Abban a tekintetben azonban, hogy I. Péterrel valami gyökeresen új kezdődik az orosz történelemben, mindkét historikus véleménye megegyezik.

Sőt, a teljesen más végkövetkeztetésre jutó és ezen nézeteinek nyilvánosságra kerülésével közbotrányt okozó, valamint örültnek nyilvánított *P. J. Csaadajev* szintén abból indul ki, hogy I. Péter gyökeresen szakított a múlttal: „Száz év telt el azóta, hogy legnagyobb uralkodónk, dicsőségünk, félistenünk, az, aki új korszakot nyitott meg számunkra, az egész világ színe előtt megtagadta a régi Oroszországot... Otthon Nagy Péter csupán egy fehér lapot talált, s ráírta: Európa és Nyugat; attól fogva európaiak és nyugatiak lettünk.”⁴

Az első „nyugatosnak”, de legalábbis a szlavofil-nyugatos vita inspirálójának nevezett Csaadajev, és a szlavofilok előfutárának tekintett Karamzin egészében eltérő felfogása ezen a ponton tehát megegyezett. Nem csodálkozhatunk azon, hogy ugyanezt mondhatjuk el a szlavofilokról is.

A szlavofilok – I. Péter legnagyobb „ellentábor” az orosz történelmi gondolkodásban – összefoglaló értékelése külön tanulmány tárgya lehet. A tárgyalt kérdés kapcsán annyit jegyeznénk meg, hogy a 18. század eleji reformokat az addigi szerves fejlődés megtöréseként élték meg, és Pétert esetenként készek voltak forradalmárnak tekinteni (ami az ő erkölcsi és történelmi felfogásukban egyáltalán nem pozitív kategória): „minden, ami igaz Péter reformjaiban, az, természetesen, már előtte kezdődött... [a külföldi szolgálai másolása miatt azonban] Péter reformjai határozottan fordulatot, forradalmat jelentenek”.⁵ Mindezért nem egyforma intenzitással kárhoztatták a szlavofilok a cárt, sőt volt, aki még szimpatizált is vele, a megszakított fejlődés teóriájában azonban egyetértettek.

Az ún. *nyugatos* történelemfelfogás sokkal kevésbé volt egységes, mint a szlavofil. Még a szintén meglehetősen eltérő politikai nézeteikről ezt inkább elmondhatnánk. I. Pétert értékelő megnyilatkozásairól a későbbiekben még lesz szó, itt csak annyit jegyeznénk meg, hogy a *forradalmi demokraták* a cárt hol „koronás

forradalmárnak”⁶, hol meg egy „új Józsuének” tekintették, aki „megállította útjában a napot”.⁷

A *liberalis* vonulatból kifejlődő hivatásos történetírói irányzat, az *államjogi* iskola azonban merőben másként viszonyul a problémához. Nem arról van szó, mintha nem istenítené Pétert. Történetfilozófiai rendszerük azonban a kontinuitás-diszkontinuitás kérdésében az addigiaktól gyökeresen eltérő választ eredményezett. A folytonosság gondolata már *K. D. Kavelin* programadó *Pillantás a régi Oroszország jogi életére* c. tanulmányában megjelenik, éppen a IV. Iván és I. Péter közötti párhuzam képében: „Péter uralkodása valóban folytatása volt Ivánénak. Iván befejezetlen, félúton megrekedt reformjait Péter vitte tovább.”⁸ A kontinuitás eszméjét tovább menti *Sz. M. Szolovjov* is, de sokkal konkrétabb eszközökkel, kronológiailag jobban kapcsolódó módon: „Az új dinasztiaival [ti. a Romanovokkal – Sz. Gy.] megkezdődött annak a rendnek az előkészítése, amely Oroszország állami életét jellemzi az európai hatalmak között. Már az új dinasztia első három uralkodója alatt észleljük a változások kezdetét: megjelenik a külföldi mintára felállított állandó hadsereg, következőképpen előkészítik az ősi katonai szolgáló réteg sorsában bekövetkező változást, amely oly nagy hatással volt a társadalmi tagozódásra; látjuk a hajóépítés kezdeteit; látjuk a kereskedelem új alapokra helyezésére irányuló törekvést; külföldieknek kiváltságokat adnak gyárak, üzemek létrehozása érdekében, a külső kapcsolatok más jelleget öltenek; fennhangon hirdetik a felvilágosodás szükségességét, iskolákat hoznak létre; az udvarnál és a magánemberek házában új szokások honosodnak meg; meghatározzák az egyház és állam viszonyát... Ilyen szorosan kapcsolódik történelmünkben a 17. század a 18. század első feléhez, nem lehet őket szétválasztani.”⁹ *Sz. M. Szolovjov* e szemelvény tanúsága szerint az államjogi doktrínának megfelelően oldotta meg a történelmi problémát. Mint kutató történész számára azonban a történetfilozófiai sémák gyakran szűkeknek bizonyultak, ezért időről időre eltért tőlük, és hajlamos volt I. Pétert mégiscsak valamiféle forradalmárnak tekinteni, aki, úgymond, elvégezte a beteg Oroszországon az elkerülhetetlen műtétet.¹⁰

V. O. Kljucsevszkij sokkal egyértelműbben képviselte a folytonosság eszméjét: „Az egész [ti. a 17. – Sz. Gy.] század a nagy péteri reformok előkészítésének kora volt... csak ámulhatunk, hogy e viharos század felkavart elméiben mennyi reform-eszme halmozódott fel... Íme e program legfőbb pontjai: 1. béke, sőt, szövetség Lengyelországgal; 2. háború Svédországgal a Balti-tenger keleti partvidékéért, Törökországgal és a Krimmel Dél-Oroszországért; 3. a csapatok regurális hadsereggé történő átszervezésének befejezése; 4. az egyenes adók régi, bonyolult rendszerének felváltása két adóval: fejadóval és földadóval; 5. a külkereskedelem és a hazai feldolgozóipar fejlesztése; 6. a városi önkormányzat bevezetése azzal a céllal, hogy fokozzák a kereskedő-iparos osztály tevékenységét és jólétét; 7. a jobbágyok felszabadítása, földjükkel egyetemben; 8. iskolák létesítése, méghozzá nem csupán egyházi jellegű általános iskoláké, hanem az állam szükségleteihez szabott műszakiaké is – s mindez külföldi mintára, sőt, külföldi irányítók segítségével. Könnyű észrevennünk, hogy e feladatok együttese nem egyéb, mint Nagy Péter reformprogramja: ez a program teljes egészében készen állt már azelőtt, hogy a reformátor színre lépett volna.”¹¹ *V. Kljucsevszkij* nyomdokain haladt a századelő kiváló történész, *Sz. F. Platonov*: „[Péter] tevékenysége tradicionális volt, avagy éles, váratlan és előkészítetlen fordulat a Moszkvai Oroszország állami életében? A válasz eléggé világos. Péter reformjai lényegüket és eredményeiket tekintve nem számítottak fordulatnak; Péter nem volt »cár-forradalmár.«”¹²

A kljucsevszkiji-platonovi kontinuuus felfogás különösen termékenyítőleg hatott a történetírásra. Lényegében a mai napig uralkodó pozíciót tölt be a historiográfiában – annak ellenére, hogy a *marxista* történelemfelfogás „hőskorában” ezzel ellentétes koncepció fogalmazódott meg. *G. V. Plehanov* a híres *Az orosz társadalmi gondolkodás története* c. munkája *Bevezetésében* így ír: Péter „uralkodása azon korszakok egyike volt, amikor a társadalmi fejlődésben fokozatosan felhalmozódó mennyiségi változások minőségi változásokba csapnak át. Az ilyen átalakulás mindig ugrásszerűen valósul meg.”¹³ Jól látható, hogy Plehanov a „történelmi materializmus” legáltalánosabb törvényszerűségeinek a konkrét történelmi anyagra való alkalmazásának eszközeivel operál. Az ugyancsak forradalmár, de a történelemmel hivatásszerűen is foglalkozó *M. N. Pokrovszkij* konkrétan fogalmaz: „Valószínű, hogy az orosz társadalom egész ezeresztendő történelmének folyamán nem élt át a mindennapi életének külsőségeit ennél gyökeresebben átformaló változásokat.”¹⁴ Majd még pontosítva: „Semmiféle változást sem lehetett észrevenni a sokmillió parasztság életében, hiszen a földesúri iga korábbi szorítása az új rendtől egy cseppet sem enyhült, a kizsákmányolás kifinomultabb módszereivel rendelkező újszerű kapitalista robot pedig még a távoli jövőbe veszett.”¹⁵ Csak látszólagos az ellentmondás Pokrovszkij két megállapítása között, ugyanis egyfelől valóban forradalmiaknak tekinti a változásokat – ám csupán a külsőségek terén –, másfelől éppen a lényegi történések változatlanágáról ír. Ez az „egyfelől-másfelől” típusú megközelítés sokáig jelen lesz a szovjet történetírásban.

A pokrovszkiji szociologikus, leegyszerűsítő koncepció annak ellenére megőrzi hegemoniáját, hogy az 1930-as évek első felében megbélyegzik, s a személyiség szerepét lebecsülő történet szemlélet helyébe a személyiség kultusza lép. Az osztályharc-középpontúság ugyanis megmarad mint kötelező penzum, s ez kettősséget eredményez az értékelésben. E tekintetben kivételnek számít a szovjet historiográfiában *M. M. Bogoszlovskij*, aki valóban tényfeltáró módszerekkel tanulmányozta a kort, s aki az 1917 előtti történelemsziskola hagyományaihoz híven óvakodott a történetfilozófiai jellegű általánosításoktól.¹⁶ A konkrét probléma kapcsán azonban mégis inkább a múlttal való teljes szakításként értékeli Péter reformjait.¹⁷

A korszak legjellegzetesebb produktuma e tárgyban az amúgy jobb sorsra érdemes *V. V. Mavrogyin Első Péter* című összefoglalása. A vezető leningrádi történész I. Péter reformjainak felsorolását a következőképpen zárja: „Péter egy jottányit sem engedett a nemesség alapvető osztályérdekeiből, megőrizte, sőt megerősítette a jobbágyrendszert, a jobbágytság kizsákmányolását, súlyosbította a munkásság vállára nehezedő terheket. Megszilárdította a régi, feudális, a jobbágytság kizsákmányolására épülő termelési módot.”¹⁸ A következő évtizedekben ez az értékelésbeli relativizmus érezhetően tompul, a néptömegek szerepe még inkább háttérbe szorul, az „objektív törvényszerűségekre” való hivatkozás jegyében ugyanakkor ismét visszavághat a felettonosság gondolata. *N. N. Molcsanov* 1984-ben – egy kissé mintha az 1950-es években maradt volna – írja: „Péter reformjai rendkívül felgyorsították a fejlődést. De nem az uralkodó önkényes akarata, és nem is a történelmi véletlen, hanem az orosz társadalmi-politikai fejlődésből fakadó objektív szükségszerűségek alapozták meg ezeket a sikereket... A távoli múltban megalkotott életműve hazánk dicsőségéért, nagyságáért véghezvitt igazi hőstettként marad meg emlékezetünkben.”¹⁹

Molcsanov akkor publikálta könyvét, amikor már *N. K. Pavlenko*, az 1970–1980-as évek legismertebb szovjet Péter-kutatója kiadta I. Péterről szóló biográfiáját. *N. Pavlenko* példát mutatott arra, hogy a szovjet történettudomány erre az időre már meghaladta a molcsanovi színvonalat, és képes volt ideologizálástól mentesen

állást foglalni a konkrét történelmi problémában: „A 18. század első negyedének újításait két csoportra lehet osztani. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek még a 17. században keltek életre, és fokozatosan érték be. Itt Péter szerepe mindössze arra korlátozódott, hogy felismerve az ország előtt álló feladatot meggyorsította e csírák fejlődését. A második csoportba sorolható újítások nem a múltban gyökereztek, hanem a cár kezdeményező készsége és kifogyhatatlan energiája hívta őket életre. A reformok azonban sem a társadalmi, sem a politikai renden nem változtattak. Maradt a korábbi struktúra.”²⁰

A szovjet történetírás utolsó évtizedében konszenzus alakult ki abban a kérdésben, hogy a péteri reformok mélyen a 17. században gyökereztek. Az akkori idők vitathatatlanul legtekintélyesebb orosz értelmiségije, *D. Sz. Lihacsov* ezt így formulázta meg: „Péter azt vitte tovább és azt gyorsította fel, aminek alapjait már megvetették az orosz kultúrában.”²¹ A korszak népszerű Péter-életrajzában *V. I. Buganov*nál ugyanez a következő módon szerepel: „Nagy Péter élete és tettei, természetesen, nem nevezhetők forradalomnak, amint ő maga sem volt forradalmár a trónon.”²² Ő is elismeri ugyanakkor, hogy a cár „felgyorsító” szerepet játszott az orosz történelemben – ez a megállapítás lesz tehát az ekkor létrejövő közmegegyezés másik alappillére.

Ugyancsak 1989-ben jelenik meg a fiatalabb, feltörekvő történésznemzedék egyik legtehetségesebb képviselőjének, *E. V. Anyiszimov*nak *A péteri reformok kora* c. összefoglalása, amely erősen magán viseli születése korának bélyegét. Témánk kapcsán csupán azt jegyeznénk meg, hogy már a kontinuitás-diszkontinuitás kérdés-körben is meghaladta a szovjet történetiszemlélet kínálta hagyományos kereteket. Kiindulópontja a cári erők és a születő totalitáriánus rendszer. Elismeri azonban, hogy „a péteri reformoknak reális gyökerei voltak a múltban... Péter élesen intenzifikálta az országban végbement folyamatokat, arra kényszerítette, hogy gigantikus ugrást hajtson végre, s ezzel Oroszországot egyszerre több fázison vitte keresztül, amelyeket egyébként előbb vagy utóbb, elkerülhetetlenül végigjárt volna. Mindezzel együtt Péter forradalmisága, bármely paradoxonnak is hat, eléggé nyilvánvalóan konzervatív jellegű volt.”²³ E megállapítással – még szövegezésével is – csak egyetérthetünk: e sorok írója az *Oroszország története* c. összefoglalás megfelelő fejezetében ugyanezeket a kifejezéseket használta.²⁴

Adaptálás és tervszerűség

Forradalmi módszerekkel vagy azok nélkül, szakítva a régi renddel vagy ellenkezőleg, azokat megszilárdítva, I. Péter – és ezt senki sem vitatja – sok mindent vett át Európától. Azzal kapcsolatban azonban már heves polémiák folytak a történetírásban, hogy az átvételek szervesen illeszkedtek, avagy testidegenek voltak az orosz valóságban. Általánosságban igaz, hogy a folytonosság teóriájához jobban illett a szerves adaptálás koncepciója, míg a gyökeres változáshoz az egyszerű utánzás magyarázata, ám a valóságban a vélemények sokkal differenciáltabbak voltak.

Fentebb láttuk, hogy már Karamzin is a Nyugat túlságos témyerésében látta a bajok gyökerét, s a szlavofilok – ha lehet – még nyersebben fogalmaztak: „Péter... Oroszont a Nyugat útjára akarta kényszeríteni... hamis és veszélyes útra. Péter Oroszországot a Nyugat befolyása alá rendelte, s a Nyugat mindenki számára nyilvánvaló utánzása felkorbácsolta az indulatokat.”²⁵ E sorokat a szlavofilok közötti történész, Konsztantyin Akszakov írta, a nála jelentősebb szlavofil gondolkodó *Ivan Kirejevskij* a *Tizenkilencedik század* c. nagy hatású tanulmányában ettől eltérő

véleményt fogalmaz meg: „A péteri fordulat nemzeti létünk számára nem annyira fejlődést, mint inkább törést, nem belső előrelépést, hanem kívülről jövő újítást jelentett. De jöhetett-e másként a felvilágosodás, mint fejlődésünk útjának megtörésével, másként, mint külső erő által, amely korábbi létezésünknek tagadása, amely életre-halálra küzd nemzeti jellegünkkel és nem megbékélni hivatott vele, hanem legyűrni, hatalma alá hajtani, majd átformálni...?»²⁶ A Nyugatnak való behódolás toposza tehát itt is jelen van – legfeljebb bocsánatos bűnként. A késő szlavofil és ruszszofil gondolkodásban e gondolatmenet mindvégig nyomon követhető, igaz, kevésbé megengedő formában. „Miután megismerkedett Európával, úgyszólván beleszeretett, és ha török, ha szakad Oroszországot európaivá akarta változtatni... A műveltséget parancsszóra nem lehet meghonosítani. Azt nem kívülről kellett volna beplántálni, hanem belülről felnevelni.”²⁷ *N. Ja. Danyilevszkij* gondolatai ezek a nagy hatású *Oroszország és Európa* c. művéből. Később *Dosztojevszkijnél* és *Bergyajevnél* is visszaköszönnek.²⁸

Vaszilij Kljucsevszkij ez esetben is ellenvéleményt fogalmazott meg: „Péter – mint *Ostermann* feljegyezte – ezt mondta volna: »Csak néhány évtizedre lesz szükségünk Európára, azután hátat fordíthatunk neki.« Egyszóval, a közeledés Európához Péter szemében csupán a cél elérésének eszköze volt, nem maga a cél.”²⁹ Kljucsevszkij tehát, híven az orosz történelem folytonosságáról vallott elvéhez, valamelyest minimalizálja Európa szerepét a 18. század eleji Oroszországban. A Péterrel szemben általában szkeptikus *P. N. Miljukov* a már emigrációban írt *Nagy Péter és reformja* c. könyvében megengedőbb álláspontot képvisel: „A reform nemzeti volt, mert megfelelt az orosz történelem általános menetének, kívülről csupán a további fejlődés technikai formáit vezette be... Külföldi példák vak utánzását, igaz, nem kerülte el a reform: ilyen periódus óhatatlanul bekövetkezik minden elmaradott országban, ahol idegen eredetű eszméket és intézkedéseket kívánnak meghonosítani.”³⁰

Az ún. „belső” okok meghatározó szerepét majd a szovjet történetírás abszolutizálja a „külső” hatásokkal szemben. Egy 1955-ös reprezentatív összefoglalás ezt a következőképpen fogalmazza meg: „A nyugat-európai országok gazdasági tapasztalatainak felhasználása még nem jelentette, hogy a tárgyalt korszakban a haladó orosz közgazdasági eszmék a nyugat-európai áramlatok függvényei lettek volna, hogy kész filozófiákat »importáltak« volna Oroszországba.”³¹ Az 1940-es évek *xenofóbiája* az előbb idéetteknel szélsőségesebb véleményeket is produkált. V. V. Mavrogin pl. egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a Péter által »szélesre tárt« ablakon nemcsak az európai művelődés szele csapott be, de beáramlott a »külországi ördögösségek« rothadó bűze is”. Más kérdés, hogy a kérdéses időszak történetírása ezen „rothadó” Nyugattal szemben mintegy „megvédte” Pétert. Adott esetben úgy, mint Mavrogin, aki az idézett mondat után rögtön siet leszögezni, hogy „Péter patrióta volt, szerette és a trónon becsülettel szolgált Oroszországot”.³² E megközelítés eléggé hosszú időn át hatott a szovjet történetnézetre, hiszen még az 1980-as években is így ír a fentebb már idézett Molcsanov: „El kell ismerni, hogy ebben az Oroszország számára szánalmas helyzetben bizonyos fokig Péter is hibás. Akarva-akaratlan, de tiszteletre méltó és követendő példaként állította a németeket a népe elé...”³³

A történetírás meghatározó vonulatára azonban ebben az időszakban már rég nem ez a megközelítés volt jellemző. Az 1976-ban megjelent *A Szovjetunió rövid története* (magyar fordításban *A Szovjetunió története* címen látott napvilágot 1980-ban) éppen ellenkezőleg, a külföldi hatások szerepét csökkenteni igyekszik: „Péter hozzálát az életmód európaizálásához, mert úgy látta, hogy ezen a réven kiirthatja a

gyűlöletes ósdi múlt maradványait... Ez az »európaizálás« csak a társadalom felső rétegét érintette, nem volt nagy társadalmi jelentősége.”³⁴ V. Buganov az 1980-as évek végén egyenesen úgy fogalmazott, hogy a lemaradás a Nyugattól való függéssel és „végső soron a nemzeti függetlenség elvesztésével fenyegetett”.³⁵ Itt nem az európai hatások jelentőségének csökkentéséről, hanem éppen ellenkezőleg, *de facto* nyugati fenyegetésről van szó, amely mintegy kikényszerítette az európaizálást.

Frazeológiájában és gondolatmenetében tradicionálisnak tekinthető szovjet okfejtéssel állunk tehát szemben, annál meglepőbb, hogy az 1990-es évek új történeztudománygenerációjának tehetséges képviselőjénél részben hasonló argumentációra bukkanhatunk. *A. N. Medusevszkij* úgy fogalmaz, hogy „Péter reformjai a modernizáció, az utolérő fejlődés, az európaizáció korszakát nyitották meg”. És nem csak az orosz történelemben. Medusevszkij I. Pétert „az újkor első reformátorának”, reformjait a világtörténelem jelentős mérföldköveinek tartja.³⁶ A moszkvai történész nem vádolható tradicionalizmussal, szóhasználata, könyvében végigvonuló összehasonlító történeti módszere előnyösen különbözteti meg posztdogmatikus szemléletű kollégáitól. Mégis azt példázza, hogy merőben más történelemszemléleti alapon is sokban hasonló végkövetkeztetésre lehet jutni.

E tekintetben sokkal radikálisabban szakít a szovjet hagyományokkal a már az 1970-es években is fontos műveket publikáló *L. V. Milov*, aki az 1996-os *Oroszország története* c. szintézisben lényegében a szlavofil véleményhez megy vissza: „Szó se róla, a reformok szükségessége ezen a területen [ti. a kultúrában – Sz. Gy.] teljesen nyilvánvaló. Megvalósításuk primitív-barbár jellege, ami a Nyugat kulturális sztereotípiáinak mechanikus, szó szerinti átvételében összegezhető, a nemzeti kultúra fejlődési potenciáljainak letörését segítette elő... Azonkívül a Nyugat külső kultúrájához való oly ennyire élesen erőszakos közeledés a továbbiakban az uralkodó osztálynak Oroszország orosz és más népei tősgyökeres kulturális tradíciójától történő, a nemzet szempontjából káros elkülönüléséhez járult hozzá.”³⁷ A jelek szerint ezen a területen is reprodukálódtak a legjellegzetesebb szlavofil-nyugatos nézetek. Itt tehát már nem szovjet típusú dogmatizmusról, hanem a „nemzeti látószög” kezdődő ezredvégi reneszánszáról beszélhetünk.

Nem váltott ki ugyan olyan indulatokat, mint az ún. „nyugati átvételek” témája, mégis heves vitákra adott okot a reformok tervszerűségének vagy spontaneitásának problémája. A szisztematikusan átgondolt és végigvitt reformokról szóló felfogást Sz. M. Szolovjov mélyítette el a történetírásban az ilyen és ehhez hasonló megállapításaival: „A háború az átalakítás általános tervébe mint ezen átalakítás világosan felismert és meghatározott céljai elérésének eszköze került.”³⁸ V. O. Kljucsevszkij azonban igen korán ellenvéleménnyel jelentkezett – éppen a háborúra hivatkozva: „A reform körülményeit a külháború és a belharcok határozták meg. Legfőbb mozgatórugója a háború volt, amely a lehető legkedvezőtlenebb hatást gyakorolta menetére és eredményeire. A reform abban a fejvesztett zűrzavarban haladt előre, mely a háborúkat szokta kísérni... Ideges, lázasan kapkodó, betegesen felgyorsult tevékenység jellemezte a reformot.”³⁹

P. Miljukov az eredetileg 1892-ben kiadott *Oroszország államgazdasága a XVIII. század első negyedében és Nagy Péter reformja* c. monográfiájában ezen a gondolatmeneten halad tovább, midőn egy korabeli külföldi megfigyelőt idézve azt állítja, hogy I. Péter uralkodása első harminc évében a hajóépítésen kívül alig valamivel törődött. Igaz – folytatja Miljukov –, hogy 1714 után „belpolitikája megszünt kizárólag fiskális érdekeket szolgálni, de még így is számtalan ellentmondás mutatkozott az előkészítetlenség, a koncepció és a rendszer hiánya miatt”.⁴⁰ 1925-ös művében aztán Miljukov sokban megváltoztatja a cárról alkotott véleményét, ám

ettől még nem látja reformtevékenységét átgondoltabbnak: „A rombolás ösztönös volt és kaotikus. Az újjáteremtésnek rendszeresnek és tudatosnak kellett volna lennie. De Péternek nem volt erre ideje... Kiterjedt államának egyik végéből a másikba utazgat szakadatlanul, és csak a karácsonyi ünnepeket tölti otthon. Akkor aztán végigolvassa hivatalos és nem hivatalos tanácsadóinak nagyszámú levelét a szükséges reformokról, teleírja őket keresztekkel és lapszéli jegyzetekkel, lakonikus rendelkezéseket ad ki, és ismét hosszú időre eltűnik.”⁴¹

A későbbi történészgenerációk nem osztották a kljucsevszkiji-miljukovi kapkodó spontaneitás teóriáját. Nagyobb hatást gyakorolt Sz. F. Platonov kompromiszsumosnak tetsző nézete: „A belső átszervezést Nagy Péter alatt nem úgy kell elképzelni, hogy Péter egyszerre és egy egységes terv szerint váltotta fel a régi moszkvai rendet az új európai renddel. Amikor végre a poltavai győzelem és a Prut menti hadjárat után hadi vállalkozások kevésbé foglalták le, magabiztosabb és nyugodtabb lett. Ekkor kezdett hozzá, hogy rendet teremtsen. Csak ekkor, életének utolsó tíz esztendejében (1715–1725) sikerült megvalósítani bizonyos rendszert a kormányzatban és a közigazgatásban.”⁴² A későbbi történetírásban – kiváltképpen a szovjetben – kitolódik ugyan a tudatos reformtevékenység kronológiai határa,⁴³ de nem kérdőjeleződik meg az a felismerés, hogy a permanens háború viszonyai közepette és ahhoz alkalmazkodva kellett meghozni az Oroszország számára fontos döntéseket. Legújában A. Medusevszkij erőteljesen tagadja a háború mint egyedüli determináló tényező szerepét, és hangsúlyosan szól a „racionális állam” létrehozására irányuló tudatos cári programról.⁴⁴

Állam vagy társadalom?

Medusevszkij nézetei a racionális államról, természetesen, nem előzmény nélküliek az orosz historiográfiában. A frazeológia változását leszámítva, szinte közhelyszerű, de legalábbis közmegegyezés tárgya az orosz történelmi gondolkodásban I. Péternek az „állam javára”, a „közjó érdekében” végzett tevékenységének hangoztatása. Amint az már a fentebb részletezett témák kapcsán is kiderült, ezt még a cárt bizonyos fenntartásokkal vagy kritikával illetők sem igen vonták kétségbe. Sokkal izgalmasabb az a kérdés, hogy mit is értett I. Péter az állam „javán”, hogy mi is volt valójában a „közjó” tartalma, kiterjedt-e a társadalom egészére, vagy csak magára az államra?

N. Pavlenko, a cár egyik legjelentősebb monográfusa részletesen elemezte a fogalom jelentését: „A »közjó« eszméje először 1702-ben, Péternek a külföldiek orosz szolgálatba hívásáról szóló manifesztumában jelenik meg. Ennél korábban ez az eszme még nem ismert gondolatrendszerében... Egy másik manifesztum szövegéből kitűnik, hogy a »közjó« eléréséhez vezető út a kereskedelem fejlesztésén, a belső és külső biztonságra való ügyelésen és a »nép oktatásán« át vezet. Az Általános Szabályzatban, amelyet 18 évvel később adott ki, a »közjó« és az »össznépi haszon« elemeit más rendben sorolja fel: az első helyen áll a »hasznos igazságszolgáltatás és rendőrség«, tehát az igazságos ítélkezés megvalósítása és a társadalmi rend megóvása, ezután következik »hűséges alattvalóinak megóvása, továbbá tengeri és szárazföldi seregeink jó állapotban való megtartása«, a kereskedelem, a »művészetek és manufaktúrák« fejlesztése. A kor más dokumentumaiban az állam jólétén nemzetközi presztízsét értették... Összetettebbnek és változatosabbnak mutatkozik a »közjó« kifejezés tartalma az ország belső ügyeit, tehát az alattvalókat illetően. Ez esetben a kereskedelem és az ipar elterjesztését, a népoktatást, az igaz-

ságos bíraskodást, a közlekedési utak megjavítását és »államunk belső biztonságát« (amelyen egy későbbi rendeletben a »csendet és békességet«, azaz a társadalmi békét értették) és végül az adók begyűjtését jelentette. Mindezeknek együttvéve kellett biztosítaniuk az alattvalók »búnélküli« életét.⁴⁵ Viszonylag tág fogalomról van tehát szó, amely nem kizárólag az államhatalmat, s még csak nem is a hatalom birtokosait foglalja magában. Hogy mégis, mely osztály(oka)t vagy társadalmi réteget elsősorban, arról erősen megoszlottak a vélemények. A szovjet történetírásban erről szól a „reformok osztálytartalma” néven összegezhető, igen kiterjedt vita.

A marxista történetírás „hőskorában” *M. N. Pokrovskij* a kereskedelmi tőke fogalmával operált, Péter korát annak uralomra jutásaként fogta fel, tehát a reformokat az új, „kapitalista” osztály érdekeinek érvényre jutásaként értékelte.⁴⁶ A másik korai marxista, *N. A. Rozskov* ezt a tézist úgy finomította, hogy elismervén a „kereskedelmi tőke” jelentőségét, azt objektíve mégis mint a földesurak szolgálatában állót minősítette.⁴⁷ Már a pokrovskiji iskola bukása után, de még a sztálini történelemértelmezés kiteljesedése előtt *B. I. Sziromjatyikov* különvéleményt fogalmazott meg: „A korszak törvényalkotó munkájának tanulmányozása bizonyítja, hogy I. Péter reformjainak alapvető tartalma, fő ereje és jelentősége a korlátozások megszüntetésében és mindazon feudális körülmények, szokások és kiváltságok megsemmisítésében rejlett, amelyek feltartóztatták a gazdasági és társadalmi élet fejlődését. A reformer politikájának és törvényalkotásának antifeudális, polgári tendenciái szembeötlőek a péteri periódust források által megismerő, az abszolút monarchia marxista koncepcióját elsajátító kutató számára. Az abszolutizmus elméleti alapvetése során Engels utal az abszolút monarchia lényegére: ezen államforma kivételes sajátossága abban áll, hogy e történelmi periódusban »az egymással harcoló osztályok olyan erőegyensúlyba kerülnek, hogy az államhatalom egy időre meglehetősen önállóságot ér el mindkét osztállyal szemben«. Ez természetesen nem jelenti osztályokfölöttiségét. Ellenkezőleg, két urat szolgál, de úgy, hogy közben nyilvánvaló részrehajlással a kialakulóban levő burzsoázia oldalára áll, melynek a kezében – Marx szavaival – az abszolút monarchia a »feudálisokkal vívott harc eszközevé« válik. I. Péter monarchiája a maga módján ugyanezt a kettős jelleget hordozta – Sztálin kifejezésével élve –, »a földesurak és kereskedők állama« volt.”⁴⁸

Sziromjatyikov a korszellemnek megfelelően szinte minden „klasszikust” felvonultat az általánostól eltérő véleménye legitimálására, ám nem elégszik meg ezzel, és konkrétumokat is felsorol: „A péteri törvényhozás és politika antifeudális, polgári tendenciái egyenlő mértékben mutatkoznak gazdasági intézkedéseiben (a nagyipar meghonosítása, merkantilizmus, a városi lakosság és gazdálkodás támogatásának lépései), társadalompolitikájában (a földesurak tulajdonosi és birtoklási jogainak korlátozása, a »földművelők védelme«), katonai reformjában (regurális hadsereg), az állami hivatalok reformjaiban (bürokratizálás, centralizáció), protestáns tendenciákat hordozó egyházi reformjában (az egyház alárendelése a világi államnak) és végül a felvilágosodás szellemében fogant széles körű kulturális reformjában (a személyiség felszabadítása, tudományos ismeretek terjesztése stb.) egyaránt.”⁴⁹

Részletesen idéztük Sziromjatyikov művét, ugyanis az Engels nyomán a nyugati abszolutizmusok jellegének leírására bevezetett – és nem utolsósorban Sztálin által megtámogatott – „erőegyensúly”-teória később is hatást gyakorol a szovjet történetírásra. Az első időben azonban éppen a finomítására történik kísérlet. Az 1954-es reprezentatív *A Szovjetunió történetének alapvonásai* c. szintézis hosszasan elemzi a 18. század eleji reformok feudális jellegét, majd kissé váratlan fordulattal leszögezi: „Az orosz birodalom a 18. század első negyedében a földesurak és a

születőben levő kereskedői osztály abszolutista állama, bürokratikus intézményekkel.”⁵⁰ E konstrukcióból világosan kikövetkeztethető Sztálin fenti formulájának hatása, ami már nem játszik többet, mint a kötelező penzum szerepét az okfejtésben. Az 1976-os összefoglalásban még inkább eljelentéktelenedik ez a vonal,⁵¹ amiben nagy hatása volt a IV. Iván-historiográfia kapcsán már méltatott abszolútizmusvitanak, hiszen ott a 18. század eleji Oroszország alapvetően feudális jellegéről szóló nézetek kerültek túlsúlyba.⁵²

Sz. M. Troickij az 1974-es *Az orosz abszolútizmus és a nemesség* c. könyvében sajátos módon tér vissza az egyensúlyelmélethez. Megközelítése hasonlatos a 16. század közepi reformok osztálytartalmának elemzéséhez, ugyanis ő szintén az uralkodó osztályon belüli viszonylagos erőegyensúly, pontosabban az arisztokrácia és nemesség közötti harc termékének tekinti a péteri abszolútizmust. Az ún. rangtáblázat analízise kapcsán ezt a következő módon foglalja össze: „Az abszolút monarchia a feudális arisztokrácia ellen a kormányzat centralizációjáért vívott harcában a kis- és középnemességre támaszkodott, nemesi bürokráciát teremtett. Az alsó társadalmi rétegekből kikerülők egy részének az állami szolgálat fejében történő nemessé emelése nemcsak konzerválta a rendiséget, de kiterjesztette és megerősítette a társadalmi, a politikai és a kulturális élet minden területén. Ez a körülmény lényegileg befolyásolta az uralkodó osztály ösztetételét.”⁵³

A péteri reformok alapvetően nemesi irányultsága mellett azonban Troickij nagy súlyt fektet a polgári államra jellemző újdonságok elősorolására is: „Ugyanakkor, hogy megrendítse a születési arisztokrácia befolyását, a származás elvének működését, az abszolút monarchia olyan elveket honosított meg a nemesek között az irányítási apparátusban (a személyes szolgálat elve; a képességek, a műveltség szerepe), amelyek összességükben a polgári államra jellemzők. Ugyanebben az irányban hatott a pénzbeli fizetés bevezetése a csinovnyikok minden kategóriája számára. Saját hatalma megerősítése céljából az abszolútizmus nem privilegizált rétegekből kikerülő embereket fogadott a csinovnyikok közé, akik kezdték kiszorítani az örökletes nemeseket az államapparátusból. Ezzel az abszolút monarchia tevékenyen hozzájárult a polgári állam elemeinek megjelenéséhez, elszakította a csinovnyikokat társadalmi tözegüktől, és a kapitalista társadalom rendiségtől mentes rétegévé alakította. A történelmi paradoxon abban állt, hogy az abszolút monarchia államapparátusát szolgálók kiegészítésének ezek az új, lényegüket tekintve polgári elvei kezdetben rendi-nemesi burokba ágyazottan jelentkeztek.”⁵⁴

Az oroszországi abszolútizmus idején előállt egyensúlyi helyzet tehát alkalmat teremtett arra, hogy az abszolutista állam gyakorlatilag önállósítsa magát, s mintegy az osztályok feletti erőként jelenjen meg. Ez az elképzelés – miközben továbbra is marxista terminológiával operál – valójában az államjogi iskolához megy vissza. Más érveléssel bár, de *A. Ja. Avreh* is ide lyukadt ki az abszolútizmus-vitát nyitó és lezáró tanulmányában.⁵⁵ A leegyszerűsítő osztályszemlélet meghaladására tehát már a szovjet történetírás utolsó évtizedeiben kísérlet történt, és e differenciált megközelítés perspektivikusnak bizonyult. Nem véletlenül kanyarodik vissza hozzá a nyugati russzisztika eredményeit is koncepciójába építő Medusevszkij.

Háború, közigazgatás, egyház, gazdaság

A reformok életbe léptetését motiválhatta tehát a „közjón” való munkálkodás, az idealizált Nyugathoz történő felzárkózás vágya, az autokratikus hatalom megszilárdításának felismert szükségessége külön-külön, vagy mindez együtt véve.

Lehetett ez azonnali vagy fokozatosan elmélyült, kapkodva avagy végiggondoltan realizált reformprogram, egy biztos: maguk a megvalósított és a korabeli élet szinte valamennyi területét érintő reformok szoros kapcsolatban, oksági összefüggésben álltak egymással.

Kljucsevszkij a külpolitika, közelebbről a *háború* szükségleteivel motiválja a reformokat: „A reformok irányát megszabó feltételek sorában a háború volt a legfontosabb. Péter újszólván nem ismerte a békét: egész életében háborúzott valakivel, hol a nővérével, hol Törökországgal, hol meg Svédországgal, sőt Perzsiával is. 1689 őszétől, midőn Szófia cárkisasszony kormányzásának vége lett, Péter uralkodásának 35 évéből csupán egyetlenegy, az 1724. esztendő telt el minden háborúskodás nélkül, és a többiből is legfeljebb 13 békés hónapot gyűjthetünk össze... Péter két feladatot örökölt elődeitől, melyeket mindenképpen meg kellett oldania, ha az állam külső biztonságát szavatolni akarta. Először be kellett végeznie az orosz nép politikai egyesítését, hiszen e népnek egyelőre tán a fele is az orosz állam határán kívül élt; és másodsor, ki kellett igazítania az állam területének határait, mert azok néhol – kivált délen és nyugaton – túlságosan nyitottak, könnyen támadhatók voltak. Péter elődei éppen csak belevágtak e feladatok megoldásába.”⁵⁶

Még ennél is egyértelműbben fogalmaz Bogoszlóvszkij: „Oroszország a 17. században is állandóan háborúzott, ám sohasem folyamatosan és ilyen feszített módon. Ez a két jelenség: a háború és a reformok ok-okozati összefüggésben vannak egymással. A reformok bevezetésének egyik oka a háború volt. Az államra csapást jelentő folyamatos háború feltárta azokat a hiányosságokat, amelyekből az orosz állam szenvedett, hasonlóképpen a szervezethez, amelynek fizikai hiányosságai sokkal erőteljesebben jelentkeznek súlyos betegsége esetén. Ezek a hiányosságok hozták felszínre a javítás szükségességét. Ily módon a háború volt a péteri reformok legfőbb mozgatója. A reform is elsősorban az állami élet azon területeit érintette, amelyekkel a katonai ügyek leginkább kapcsolatban voltak. A háborúban elsősorban hadseregére és pénzre volt szükség. Péter reformatori tevékenysége a hadseregben és a gazdasági életben véghezvitt átalakításokkal kezdődött.”⁵⁷

A háború szükségletei és a társadalmi, gazdasági, politikai élet reformjai közötti ilyen szoros korrelációt már Szolovjov tagadta: „Népének igazi képviselőjeként, minden háborúskodástól idegenkedve, nem a hódító hadvezér dicsőségére áhítóza, egyetlen gondolatból, a belső átalakítások eszméjétől vezérelve kezdte meg a háborút Péter a svédek ellen, a Balti-tengerért, s ezt kizárólag az átalakítás eszközeinek tekintette... A háború beletartozott az átalakítás művének általános tervébe, mint ezen reformok világosan átgondolt és meghatározott céljainak megvalósításához szükséges eszköz, mint a népet az új életre, a más népekhez fűződő kapcsolat megváltoztatására előkészítő iskola.”⁵⁸ A háború és a reformok közötti oksági viszony itt tehát megfordul, amely gondolat később igen termékenyítőleg hat a szovjet történetírásra. Utóbbi még szívesebben nyúlt vissza Szolovjov alábbi megnyilvánulásához: „Péter, az erős ember – egy erős nép képviselője – világosan látta a háború jelentőségét, és nem félt tőle, nem rémisztették meg a szűkös anyagi eszközök. Péter egy erős, de nem harcias nép képviselője volt, nem pedig hódító népe. Valamennyien tudjuk, hogy népünk irtózik a háborútól. A külföldiek történelmünket nem ismerve a látszat csábításának engednek akkor, amikor nem tudnak megszabadulni a gondolatától, hogy Oroszországnak hódító szándékai vannak, és világuralomra tör.”⁵⁹

Ezt a gondolatot Molcsanov szovjet diplomáciatörténész már így folytatta: „1670-ben, azaz két esztendővel Péter születése előtt, Leibniz kidolgozott egy tervezetet az Európai Szövetség megalakításáról, ami arra lett volna hivatva, hogy örök

békét biztosítson Európában. E cél érdekében az európai államok – Leibniz szerint – természetes hódító energiáit a földgolyó más pontjai felé kell irányozni. Minden akkori nagyhatalom a gyarmatosító és expanzív törekvéseinek levezetésére saját övezetet kapott. Anglia, valamint Dánia számára Észak-Amerikát, Franciaországnak Afrikát és Egyiptomot, Spanyolországnak Dél-Amerikát, Hollandiának Kelet-Indiát, Svédországnak Oroszországot szánták. Így hát a többi afrikai, ázsiai, amerikai országhoz hasonlóan hazánkat is a gyarmati rabság fenyegette. De nem tűnt-e Leibniz tervezete minden alapot nélkülöző álmodozásnak? Nem túlozta-e el a veszélyt Puskin, amikor Oroszországot már a szakadék szélén látta? A 17. század végi Oroszország balszerencséjére mindez könyörtelen realitás volt.”⁶⁰

Nemhogy a háború lenne a reformok kiváltó oka, még az északi háborúról sem Oroszország tehet – következik ezen okfejtésből. Ezek után az sem meglepő, ha a péteri kor szélesebb világtörténelmi és kronológiai perspektívába kerül: „Európa balszerencséjére a hatalmi egyensúly elmélete legtöbbször csupán a különböző államok arra irányuló törekvéseit próbálta meg elleplezni, hogy saját hegemoniájukat teremtsék meg Európában. Emlékezzünk csak a napóleoni hőstörténetre, a pángermanizmus követeléseire, Bismarck és II. Vilmos politikájára, a bűnös hitleri kalandra...”⁶¹ Ismételjük, itt egy 1984-es munkáról van szó, amelynek logikus gondolati csúcspontja a *Bezborodko* kancellárnak tulajdonított mondat: „Nem tudom, hogyan lesz az önök irányítása alatt, de Európában a mi korunkban egyetlen ágyút sem mertek elsűtni az engedélyünk nélkül.”⁶²

Már Pokrovszkij példát mutatott azonban arra, hogy a permanens háborúskodásra a szovjet történelemszemléleten belül is lehetett másként tekinteni: „A Péter által bevezetett rendszer nem azért jutott csődbe, mert hazáját az ország pusztulása árán emelte föl az európai nagyhatalmak sorába, hanem azért, mert a mérhetetlen rombolás ellenére sem sikerült ezt a célt megvalósítania.”⁶³ A marxizmus „hőskora” vezető történészének véleménye már átvezet bennünket a háborúskodás, s általában a hadügyi reformok eredményességének kérdéséhez.

Paradoxonnak tűnik, hogy miközben I. Péter személyes „nagyságát” a sikeresen megvívott északi háborúnak, Oroszország ezáltal elfoglalt nagyhatalmi pozíciójának, végső soron tehát militarizált államrendszerének köszönhetette, azonközben komoly kritikák érték hadügyi reformjait a historiográfiában. Pokrovszkij – korabeli külföldiekre utaló – ítélete ez esetben is súlyosan elmarasztaló: „Az orosz seregek nagyon is siralmas állapotban vannak: a tisztek semmire se jók, a közkatonák sorában sok a kiképzetlen újonc, harci ménék egyáltalán nincsenek, egyszóval ha egy XII. Károlyhoz mérhető ellenfél bukkanna föl, 25 ezer ember is elég lenne, hogy elbánjon az egész »moszkovita« hadsereggel.”⁶⁴ A szovjet történész és kultúrpolitikus még a cár „kedvenc gyermekét”, a mindenkori orosz történetírás által olyannyira felmagasztalt flottát sem kimélte: „A flotta állapota sem volt jobb. A gályák csak a finn partvidék szigetei között vívott kisebb csetepatékban bizonyultak hasznosnak, ám a nyílt tengeren kudarcot vallottak. A hajókat ugyanis a nagy sietség miatt nyers fából építették meg, és ezért rendkívül gyorsan korhadásnak indultak a kronstadti kikötő édes vizében. Ez az egyik fő oka annak, hogy Péter többször megpróbálta áthelyezni a flotta állomáshelyét Rogervikbe (a későbbi »balti kikötő« Reval mellett), mert ott a víz a nyílt tenger közelsége miatt sós volt. De a cár mérnökei nem tudtak megbirkózni a nagy hullámok okozta feladattal, ami a munkálatoikat ismét csak a kezdeti stádiumig vetette vissza olyannyira, hogy a rogerviki kikötő építése a sziszifuszi munka szinonimájává vált. Egyébként a flotta személyi állományának a képzettsége nem haladta meg a hadigályák műszaki állapotának színvonalát.”⁶⁵

A szovjet korszak I. Péter hadügyeiről írt speciális munkáiban, amelyek közül *L. G. Beszkrovnij* és *E. I. Porfirjev* könyveit és tanulmányait kell kiemelni, ezzel ellentétes kép rajzolódik ki.⁶⁶

Még vitatottabbnak számított a háborús diadalokért hozott áldozatok kérdése. Miljukov egyenesen az ország tönkretételét írta az állandó háborúskodás számlájára.⁶⁷ Annál érdekesebb, hogy évtizedekkel később – Párizsban – már sokat enyhült, mondhatni változott, véleménye: „A Balti-tengerre való kijutás Oroszország európaivá válásának jelentős állomása volt. És bármily nagyok is az áldozatok; amelyeket az ország az északi háborúban hozott, és amelyek Péter uralkodásának nagy részét (1700–1721) végigkísérték, az áldozat nem volt hiábavaló.”⁶⁸ *A. M. Pankratova*, az 1940–50-es évek vezető történésze, szintén sokallta az áldozatokat, leginkább a katonai reformok társadalmi árát: „M. Kljucskov számításai szerint, aki az I. Péter korabeli lakosság összeírásait vizsgáló ismert munka szerzője, 15 év alatt (1699-től 1714-ig) a hadsereg több mint 330 ezer felnőtt, munkaképes férfit vont el, évente átlagosan 22 065 embert. E számadat nagyságáról annak alapján ítélnünk, hogy az 1710-es összeírás szerint a korban az adófizető férfilakosság egésze összesen 2 874 685 lelket számlált. Az újoncállítás egyike volt az adózó nép legsúlyosabb és legterhesebb kötelességeinek. Különösen pusztítóan hatott a parasztgazdaságokra főként azért, mert a legértékesebbet vette el tőlük: a fiatal munkaerőt; ezenkívül pedig az obscsinát arra kötelezte, hogy kenyérral, ruhával, lábbelivel, pénzzel lássa el az újoncokat, ami jókora terhet jelentett a parasztságnak.”⁶⁹

A fentebb már említett Beszkrovnijnak erről – és a nyugati historiográfia másik közkeletű „vadjáról”, az idegen minták mechanikus átvételéről – eltért a véleménye: „Az újoncozás rendszere biztosította az egységes, nemzeti fegyveres erő megszületését, amely morálisan messze fölülmulta az európai államok bármelyik zsoldos hadseregét, és létszámát tekintve is jelentős volt. Határozottan vissza kell utasítanunk a nemesi és polgári történetírás minden olyan állítását, amely szerint a 18. század eleji Oroszországban a reguláris hadsereget német minta alapján szervezték meg. Az ilyen állítás történetietlen. Tagadja a 17. és 18. századi uralkodó osztályok katonapolitikájában fennálló folytonosságot és előrelépést, kétségbe vonja az orosz hadművészet fejlődésének nemzeti jellegét.”⁷⁰ Mindkét utóbbi álláspont szovjet történelmi álláspont, nagyjából ugyanabból az időből, s mindkettő tipikusnak tekinthető. Csakhogy egyik a szovjet ún. „marxista” történetfelfogás „osztályharcos”, míg a másik a „nagyorosz” vonulatával vállal szellemi közelséget. Amint azonban a háborúk végső eredményessége, úgy a hadügyi reformok tartósága tekintetében is egységesnek tekinthető a szovjet historiográfia értékelése.⁷¹

Igen szövevényes és alig tanulmányozott I. Péter *közigazgatási* reformjainak kérdése az orosz historiográfiában. Az államjogi iskola ugyan kiemelt fontosságot tulajdonított az állam és intézményei vizsgálatának, ez azonban általában jogi, jogtörténeti megközelítéssel történt, és a formális kritériumok önmagukban való ismeretetésére korlátozódott.⁷² A részletes elemzés alól felment bennünket Je. V. Anyiszimov közelmúltban megjelent és a problémakört kimerítően elemző, *Nagy Péter állami reformjai és autokráciája* c. idézett monográfiája. Szűkebb témánk kapcsán annyi megjegyzés kívánkozik mindehhez, hogy a péteri közigazgatással kapcsolatos viták mintegy leképezik a reformtevékenység egészével kapcsolatos diszkusziókat. De meg is fordíthatnánk: a 18. század eleji reformok egészéről a történészek igen gyakran az államigazgatás átalakításáról alkotott véleményük alapján mondtak véleményt, mintegy általánosítva az e területtel kapcsolatos megfigyeléseiket.

Nagy hagyományai vannak a történetírásban a közigazgatás megreformálásához használt nyugati (különösen a svéd) minták,⁷³ és, ellenkezőleg, az állami intézmények „tősgyökeres” orosz jellege⁷⁴ toposzainak. Ebben az összefüggésben nem érthetetlen, hogy e reformok 17. századi előzményeinek, illetőleg újszerűségének kérdése szintén állandóan felvetődik.⁷⁵ A történetírók élesen exponálták az állami élet átalakítása tudatosságának kérdését, csakúgy mint a háború diktálta összevisszaságát.⁷⁶ Tradicionálisan vitatottnak számít e reformok eredményességének és életben maradásuk időtartamának problémája.⁷⁷ Külön vitatéma a helyi közigazgatás átalakítására irányuló kísérletek kudarca.⁷⁸ Megállapítható, hogy a közigazgatással összefüggésbe hozható reformok közül a historiográfia a Szenátus,⁷⁹ a kollégiumok⁸⁰ létrehozásával, az ún. „városi” reformmal,⁸¹ a guberniumok állandó változtatásával,⁸² valamint a fejadó bevezetésével⁸³ kapcsolatos rendelkezéseket részesítette a legnagyobb figyelemben.

Mind a mai napig megkérdőjeleződik az államigazgatás átforgalmazásának valószínűségi célja. A legutóbbi évek két jellegzetes – egymást kizáró – álláspontja Medusevszkijé, aki, amint fentebb láttuk, I. Pétert a racionális állam „Kolumbuszának” tekinti, valamint Anyiszimové, aki már könyve címadásával kimondta a péteri autokratikus uralomról alkotott nézetét. Az itt jelzett kérdésekre adott alternatív válaszok nem okoznak meglepetést a reformok tanulmányozóinak: a már ismert és bemutatott gondolati sémák szerint formálódtak meg.

Jelentős hagyományai vannak az orosz historiográfiában annak a nézetnek is, amely I. Péter egyházi intézkedéseit szintén a közigazgatási „reformcsomagja” részének tekinti. A korai szovjet történetírás egyháztörténésze, N. M. Nyikolszkij erről így ír: „Az Egyházi Szabályzat, amelyet Péter manifesztumával együtt 1721. január 25-én adtak ki, létrehozta a »zsinati kormányzatot« az egyházban. Valójában, ahogy minden kérés nélkül megfogalmazódott az Egyházi Szabályzatban, az Egyházi Kollégium, melynek feladata lett mostantól az orosz egyház irányítása, annak a gondolatnak a jegyében szerveződött meg, hogy ez a szerv csak egy a többi kollégium, azaz a mai minisztériumoknak megfelelő hivatalok közül. Vagyis a »zsinati kormány« e lépéssel az abszolút monarchia gépezetének alárendelt részévé vált. Az új törvényalkotás előkészítése az egyház részvétele nélkül történt...»⁸⁴ Más helyütt Nyikolszkij még egyértelműbben fogalmaz: „lényegüket tekintve Péter egyházi reformjai, eltekintve az akkori társadalom számára szokatlan frazeológiától, végül is csak betetőzték az egyház államosításának azt a folyamatát, amely már a 16. század közepén megkezdődött”.⁸⁵ Később ettől eltérő vélemény született a szovjet historiográfiában: „Az alapvető cél, amit Péter maga elé tűzött, amikor a reformokhoz fogott, az volt, hogy az egyháztól elvegye hatalmas vagyonát, és az állam szükségleteire fordítsa. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a reform a narvai vereség után indult meg, amikor a kormányzat vészes pénzhányban szenvedett. Már létezésének első évében, 1701-ben a kolostorügyi kormányzóság az egyházi birtokokról több mint 50 ezer rubel jövedelemre tett szert. Nincs okunk azt gondolni, hogy a reform fő feladata kezdettől fogva az a törekvés lett volna, hogy az egyházat politikailag teljesen az államnak rendelje alá.”⁸⁶

Az előbb idézett I. A. Buligin az alábbi szakaszokat különbözteti meg I. Péter egyházpolitikájában: „A reform az 1701-től 1725-ig terjedő időszakot foglalja magába. Az első szakaszban (1701–1703) megvalósították az egyházi birtokok és vagyonok teljes szekularizációját; a második szakasz során (1705–1720) megváltozik a reform végrehajtásának eredeti terve: a kormányzat visszalép a teljes szekularizációtól és áttér az egyházi birtokok részleges kisajátítására; a harmadik szakaszban (1720–1721) bezárják a kolostorügyi kormányzóságot, felszámolják a patriarchátust,

és felállítják a Szinódust; a negyedik szakaszban (1722–1725) a kormányzat arra törekszik, hogy az egyházi intézetek és birtokok számára szigorú létszámkereteket dolgozzon ki és vezessen be.”⁸⁷ Láthatóan Buligin sem veti el az egyházreform politikai motivációit, de hangsúlyosan szól fiskális-gazdasági okairól, amelyeket kötelesek érez a papság, különösen a szerzetesek morálisan kifogásolható életvitelének rendezésére irányuló igyekezet érvével is bővíteni.⁸⁸

A szovjet korszak kevés számú egyháztörténeti munkáinak egyik, reprezentatívnak szánt darabja, az 1967-es *Az egyház Oroszország történetében* c. mű még egy célkitűzéssel gyarapítja az eddig felsoroltakat: „Péter egyházpolitikájában még egy törekvés is világosan körvonalazódott, éspedig az, hogy a papságot egy sajátos »csendőrgárdává« változtassa, amelynek kötelessége az abszolút rendszer odaadó szolgálata.”⁸⁹ Az egyházi reform szovjet történészek által vélelmezett céljai általában megvalósultak, sőt bizonyos területeken kifejezetten eredményeseknek bizonyultak. Erről – az 1960-as években nem is oly – meglepő nyíltsággal ír az előbbi összefoglalás: „Titkos cári parancsot küldtek szét az egyházmegyékben, továbbá az egyházközségekben, amelyeknek egyik pontja a gyónás szentségét a politikai nyomozás céljainak rendeli alá. Ez a parancs kötelezően előírta, hogy »buzgón« és »nagy alapossággal« tudakolják ki a gyónást végző hívektől: »nincs-e közülük valakinek lázadást szító gonosz szándéka, nem bujtogat-e másokat valamiféle zavarásra, vagy az állam elleni zendülésre«. Hasonló »szándék« fölfedezése esetén, arról sürgősen jelentést kell tenni a felsőbb egyházi hatóságoknak. A rendelet nem érte be a gyónás titkának megsértésével, hanem a lelkészeknek, diakónusoknak, de még az alszerpapoknak is azt javasolta, hogy nap mint nap kémkedjenek a hívek után: »az egyházközségben mindenki gondosan figyelje, milyen okból, hol, melyik házban gyűlnek össze rendszeresen és nagy számban a lakosok«, amit »késlekedés nélkül« jelenteni tartoznak a kolostorügyi kormányzásoknak. Egyúttal emlékeztettek rá, hogy szükséges annak a figyelemmel kísérése is, vajon rendszeresen látogatják-e a hívek a templomot, és milyen gyakran kérik az oltáriszentség kiszolgáltatását. Azok neveit, akik elhanyagolják a vallás előírta kötelezettségeiket, külön erre a célra összeállított lajstromba kell vétetni. A besúgó feladataikat mindenben serényen teljesítő papoknak »őfelsége különleges uralkodói kegyének« elnyerését helyezték kilátásba.”⁹⁰

A szovjet történet szemléletben hegemon szerepben lévő antiklerikalizmus érezhető nyomot hagyott a korszak egyháztörténeti munkáin. A szovjet történészek I. Péter egyházi intézkedéseit ennél fogva célirányosoknak, szükségszerűeknek és pozitív hatásúaknak ítélték. Nem érthetetlen azonban, hogy az egyház és vallás iránt nagyobb affinitást és empátiakészséget mutató felfogás ezzel homlokegyenest ellenkező módon vélekedett: „Az eredményeket háttérbe szorították azok a súlyos hátrányok, amelyeket az államegyház hozott az orosz egyháznak. A legnagyobb csapás az egyház szellemi alávetése volt az állami tekintélynek. A moszkvai cárok autokraták voltak, de cselekedeteiket az egyház a maga tanításai szerint ítélni tudta, mint minden más keresztényét. Szentpétervári uralkodói felülálltak ezen a megítélésen, akarataikat a keresztény normáktól függetlenül jogosnak és üdvösnek tekintették. Az egyházra minden politikai és társadalmi kérdésben kötelező hallgatást kényszerítettek. E politika eredményezte az egyház tekintélyének fokozatos hanyatlását.”⁹¹ *E. Zernov*, egy emigráns szerző szavait idéztük, ami igen szimptomatikus, mert egyrészt a téma orosz historiográfia által kevésbé tanulmányozott voltát, másrészt a kritikai megnyilvánulások bizonyos értelemben illegitim jellegét jelzik.

Egészen 1916-ig, *P. V. Verhovszkij* nagy monográfiájáig kell visszamennünk az orosz történetírásban, hogy hasonló vélekedéssel találkozunk.⁹² S hogy nem

írható egyszerűen a szovjet történetírás számlájára I. Péter egyházi reformjainak pozitív értékelése, elég csak Sz. Szolovjov lelkesült szavaira,⁹³ vagy A. V. Kartasev emigrációban íródott nagy egyháztörténeti összefoglalására utalni, amely egyházi nézőpontból is dicsőítően vélekedik a „szinodális korról”, mint olyanról, amelyben az orosz papság szellemi színvonala megnőtt, az orosz egyház izolációja megszűnt, sőt expanziója következett be.⁹⁴ Majd csak Jevgenyij Anyiszimov tér vissza az egyház teljes „államosításának” negatív következményeihez, de ez már a szovjet történetírás felbomlásának és bizonyos értelemben az orosz nemzeti historiográfia útkeresésének időszakában történik.⁹⁵

Az I. Péter korával foglalkozó historiográfia meghatározó részében tehát az egyházi reformok mintegy „sikertörténetként” szerepelnek. Bizonyos értelemben ez a gazdaság átalakításával kapcsolatos nézeteket is jellemzi. Igaz, jóval több fenntartással.

A legtöbb figyelmet és elismerést a péteri iparpolitika kapta. N. Pavlenko 1953-as – az idő tájt fundamentálisnak számító – monográfiájában a következőket írja róla: „Oroszország első helye a világ nyersvasgyártásában arról tanúskodik, hogy ebben a szakaszban az adott termelési ágazatban meghonosodott angliai kapitalista viszonyok nem vezettek az orosz feudális jobbágyviszonyok feletti döntő fölényhez. Egészében véve a kohászat technikája körülbelül azonos fejlettségi szintet ért el, és a paraszti kényszermunka alkalmazása még elegendő tartalékot rejtett magában ahhoz, hogy a bémunkával konkurálhasson.”⁹⁶ A téma specialistája, Sz. G. Sztrumilin még ennél is kedvezőbb képet fest: „Oroszország a vastermelés mennyiségét tekintve még a haladás élén járó Angliát is túlszárnyalta, és sokáig Európa és Amerika fontos szállítójává vált. Ezek az eredmények az elmaradottság leküzdésében elért jelentős sikerekről tanúskodnak. Péter uralkodását követően Oroszországnak az angliai ipari és a 18. századi francia forradalomig terjedő periódusban ténylegesen sikerült egy időre levedlenie a gazdasági elmaradottságát, és nemcsak Franciaországhoz viszonyítva. A vaskohászat területén még világelső is volt.”⁹⁷

Pokrovskij a rá jellemző hiperkritikus módon más véleményen volt, bár kiindulási tétele azonos: „Oroszországban ily módon a 17. század végén megvoltak a nagyüzemi termelés nélkülözhetetlen feltételei: volt tőke, bár részben külföldi eredetű; voltak szabad munkáskezek; volt belföldi piac. Mindez bőven elegendő ahhoz, hogy ne hasonlíthassuk a Péter korabeli gyárakat a mesterségesen kinevelt meglévő növényekhez. És mégis, a Péter korabeli nagyipar csődje ugyanolyan kétségbevonhatatlan tény, mint a fentebb említettek. A Péter uralkodása alatt alapított manufaktúrák egymás után tönkrementek, és csak alig egytized részük tengődött el a 18. század második feléig.”⁹⁸

Bár Pokrovskij – lényegében Miljukovhoz visszamenő⁹⁹ – nézeteivel kevesen voltak szolidárisak az orosz történetírásban, a manufaktúrák értékelésével kapcsolatos vélemények mégis megosztották a kérdés historiográfiáját. Az alaphangot Pokrovskij adta meg: „Péternek nem volt türelme addig várni, amíg a tőke magától is odaáramlik, és furkósbottal próbálta meg bevonni a textiliparba... A furkósbotról szilárdan hitte, hogy az a gazdasági fejlesztés hatékony eszköze.”¹⁰⁰ A későbbi szovjet történetírás ezt a tételt határozottan cáfolta: „A 17. század harmincas éveitől az állam és a lakosság iparcikk-szükségletének növekedése következtében (nem pedig Péter vagy valaki más »furkósbót-politikája« hatására) meginduló manufaktúrális termelés 80–90 év alatt, különösen a 18. század első negyedében, az orosz élet és az orosz emberek tudatának természetes és megszokott elemévé vált. Igaz, az országban uralkodó feudális viszonyok nem a manufaktúra európai, kapitalista út-

jára terelték fejlődését, hanem jobbágyi típusúra – de ezzel együtt a nagyipar kialakult Oroszországban.”¹⁰¹

Ez utóbbi megállapítással mindenki maradéktalanul egyetértett, ám a manufaktúrák jellegéről már komoly vita folyt. *F. Ja. Poljanszkij* a manufaktúrák kapitalista jellege mellett tör lándzsát: „Ideje elosztatni azoknak az aggályait, akik véleménye szerint a kapitalista manufaktúrák széles körű fejlődése a 18. századi Oroszországban ellentmond az orosz történelem marxista periodizációjának. A valóságban a feudális Oroszországban nem minden volt feudális jellegű; ott voltak a városi iparosok és a kereskedők rétegei is. Sajátos helyzetben éltek az állami jobbágyok, akik a személyes függőséget nem ismerték. A 18. századi Oroszországban létrejött az összorosz piac, zajlott az »eredeti tőkefelhalmozás« folyamata, beleértve a belső kolonizációt is. A lakosság jelentős részének pauperizálódása nagy lépésekkel haladt előre. A parasztság soraiban végbement a vagyoni differenciálódás. A kormány gazdaságpolitikája protekcionista módon alakult. Oroszország manufaktúra-ipara gyakran dolgozott a világpiacra. Ilyen körülmények között természetes, hogy kifejlődtek a kapitalista típusú manufaktúrák, minek következtében az orosz iparban már Péter korától kezdetét vette a kapitalista elemek kialakulása. Eredete szempontjából a 18. századi orosz manufaktúra alapvetően kapitalista jellegű. Ebben a tekintetben nem lehet különbséget tenni Oroszország és a Nyugat között.”¹⁰²

Hasonló a véleménye Sztumilinnak,¹⁰³ de *Zaozerszkaja* másként vélekedik: „Igaz, az országban uralkodó feudális viszonyok nem a manufaktúra európai, kapitalista útjára terelték fejlődését, hanem jobbágyi típusúra – de ezzel együtt a nagyipar kialakult Oroszországban.”¹⁰⁴ E felfogást – különösen a manufaktúrákban alkalmazott kényszermunkaerőre hivatkozva – sokan osztották: „A 18. század első negyedében a bér munka bázisát érintő kérdés egészében véve megoldatlan maradt. Sőt egyre nyilvánvalóbban jelentkezett egy ellentétes irányú folyamat: a bér munka kiszorítása a paraszti kényszermunka segítségével. I. Péter alatt a manufaktúrák munkaerő-szükségletének alapvető forrását a jobbágytartó állam biztosította.”¹⁰⁵ E vélemény az idézeteket író Pankratovánál, de korábban Bogoszlovskijnál is a péteri iparpolitika kritikájába torkollik. Utóbbinál a következő megállapítás formájában: „Péter, midőn megteremtette a nagyüzemi és gyári ipart, intézkedéseket fogantatosított a gyárak nem szabad munkaerővel történő ellátására. Az üzem, a gyár börtön lett, ahova a büntetettek kerültek.”¹⁰⁶

Pankratova általában I. Péter jobbágynyűzó politikáját teszi felelőssé a kapitalista termelés útjában álló akadályokért: „A kényszersorozások tönkretették a parasztagazdaságokat és ezzel egyidejűleg elapasztották a munkaerő-tartalékok forrásait, különösen azokban a körzetekben, ahol a kialakult ipar élénkülő keresletet mutatott iránta. Ugyanilyen módon hatottak a falusi és a városi kistermelőket érintő megnövekedett adók és szolgáltatások is. Az adóterhek egész súlyukkal a parasztságra és a városi kézműves lakosságra nehezedtek. Az 1701-től 1724-ig terjedő időszak alatt a parasztoktól beszedett adó körülbelül háromszorosára növekedett.”¹⁰⁷ E tételt – a szintén az adók megháromszorozódásáról író Miljukovval vitatkozva – Sztumilin ugyan tagadja,¹⁰⁸ ám kétségtelen, hogy a szovjet historiográfia I. Péter-értékelésére nagy hatással volt. Ez a történetírás elismerte és nagyra értékelte a cár gazdaságpolitikájának eredményeit, de osztályalapokon nyugvó történelemfelfogása következtében egyúttal bírálta e politikát, s ily módon relativizálta az eredményeit.

Azt gondolhatnánk, hogy a valóban a forradalmi marxista felfogást képviselő Pokrovskij érvkésztetéséből való ezen eszmefuttatás, miközben ő az egész péteri gazdaságpolitika *doktriner* voltáról ír: „Lyonnal vagy Utrechttel vetélkedni, gyerekes ötletnek bizonyult egy olyan államban, ahol az ipar éppen csak megszületett. A

moszkvai rőfösök előjárója hivatalosan is kijelentette, hogy a honi készítésű selyemszövet »a külföldi árukkal szemben nem állja meg a helyét, a hazai műhelyekből a külföldinél drágábban szerezhető be«, és az összes rőfös képviselőjében a külhoni selyemből szőtt anyagok szabad behozatalát kérte. Az egész egy tipikus kalandorvállalkozás volt [ti. az orosz textilmanufaktúrák alapítása – Sz. Gy.], és gyorsan megbukott, pedig komoly kincstári pénzeket herdáltak el rá, és a többi manufaktúrától is ide vonták el a tőkét. Másképpen bár, de szintén ugyanolyan torzán valósult meg Péter merkantilizmusa a vasiparban.”¹⁰⁹

A legutolsó időszak szovjet történetírásában, illetve az utóbbi évek orosz történetírásában a fenti két kritikai megközelítés nem kapott hangsúlyt. V. Buganov népszerű életrajzában így ír: „Összességében Péter idején, jelentős mértékben az ő erőfeszítéseinek köszönhetően, Oroszország jelentős ugrást hajtott végre az ipari fejlődésben.”¹¹⁰ L. Milov az új *Oroszország története* szintézisben az oroszországi társadalom önszerveződő strukturái primitív fejlettségi szintjének tételéből¹¹¹ kiindulva jut el a következő megállapításig: [e tény] „még élesebben aláhúzza azon péteri átalakítások kolosszális effektivitását, amelyek az ipar legfontosabb ágazatainak éles felemelkedéséhez, az állam katonai erejének erősödéséhez és gazdasági fejlődése területi-földrajzi feltételeinek megteremtéséhez vezettek.”¹¹²

Egyelőre eléggé egyedül áll E. Anyiszimov az elődeihez képest egészen más szemléleti alapokon nyugvó határozott kritikai hangvételével. Anyiszimov a péteri gazdaságpolitikát „szovjet típusú ugráshoz” hasonlatos, az „erőszakos eszközökkel megvalósuló progresszió” gondolatköre által meghatározott „péteri NEP-ként” aposztrofálja.¹¹³ A hangzatosnak és főleg konjunkturálisnak hatható jelzők használata ugyanakkor a folyamatok mély elemzésén alapul, amelynek során a szentpétervári történész figyelmesen nyomon követi a korabeli vállalkozók és az államilag forszírozott, irányított és ellenőrzött vállalkozások sorsának alakulását – szükségszerű eltorzulását. Ennek fényében megalapozottnak tekinthető végső értékelése: „Péter idején az iparépítés két alapvető eredményre vezetett – a fejlődő nemzet számára olyannyira szükséges hatalmas gazdasági bázis létrehozásához, és egyúttal a kapitalista fejlődés tendenciáinak jelentős, olyan úton történő megállításához, amelyen más európai népek már régóta haladtak.”¹¹⁴

A reformok ára

Anyiszimov péteri gazdaságpolitikáról vallott koncepciójának már integráns eleme az átalakításért fizetett áldozat kérdése. Ezzel a problémával minden e korról foglalkozó történésznek szembe kell néznie – függetlenül attól, hogy általában pozitívan vagy negatívan ítéli meg a cár tevékenységét. Anyiszimov kérdésfeltevése azonban jellegzetesen modern kori megközelítés. Az orosz történetírás hőskorában nem ez volt a legfontosabb probléma.

Az első jelentős kritikus, *Scserbatov herceg* az „erkölcsök romlásáért” teszi Pétert felelőssé,¹¹⁵ s ez a szemlélet megadja Karamzin fentebb már idézett művének alaphangját is: „Az új iránti szenvedély a józan ész határain túl munkált benne. Péter nem akart az igazság mélyére hatolni, megérteni, hogy a néplélekre, a fizikai léthez hasonlatosan, szükség van ahhoz, hogy az állam szilárd legyen, mert erkölcsi hatalmasságát ez alkotja... Kiirtván az ősi szokásokat, nevetségeseknek és butáknak állítván be őket, és idegeneket vezetvén be helyettük, Oroszország uralkodója szívükben alázta meg az oroszokat... Az orosz öltözet, étel, szakáll nem lett volna akadály a iskolák létrehozásának...”¹¹⁶

Fentebb ezt Karamzin úgy összegezte, hogy „bizonyos tekintetben megszűnünk oroszok lenni”. Nem kétséges, hogy ez az érzés már Karamzin korában, különösen az 1812-es honvédő háború kapcsán érezhető nagy nemzeti felbuzdulás által inspirálva, s majd a szlavofilok tevékenységében kicsúcsosodva hatalmas energiákat szabadított fel az „elveszett oroszország” visszaszerzésére. A szlavofília szintén Péterben látta az „ősi útról” való letérés felelősét. K. Akszakov szerint Oroszország a 18. század elején „meglehető körülmények közt és erőszak következtében” hagyja el az „eredeti utat” – mégpedig „rettentő nagy kerülőt téve”.¹¹⁷ *Alekszej Homjakov* a „durva, materiális eszközöket” veti a nagy átalakító szemére, s azt, hogy „nem idézte egyszersmind eszébe azt is, hogy csak ott van erő, ahol szeretet, szeretet viszont ott van, ahol az egyén szabadon él”.¹¹⁸ Ez a szabadságfelfogás nem a polgári, és nem is a szocialista szabadságizménnyel rokon, hanem a pravoszláv hitben gyökerezik. Kétségtelen azonban, hogy a szlavofilok e nézetekkel nemcsak a kulturális értelemben *kettévágott nemzet*, hanem az állami erőszak értelmetlenségének toposzát is átörökítik a későbbi orosz történetfelfogásnak.

Törvényszerű volt tehát, hogy a hivatalos történetírás vezéralakja, Pogogyin már korán kísérletet tett a cáfolatra: „Az elsőszámú és a legtetszetősebb vád az, hogy az európai civilizáció átültetésével Nagy Péter aláásta az orosz kultúra nemzeti jellegét. Tegyük fel, hogy tényleg így volt. De kérdezem én a vádaskodóktól: kitérhetett volna-e Oroszország az európai civilizáció hatása elől, még ha az ránk nézve egy sor kellemetlen, sőt káros következménnyel jár is?” Az 1840-es évek vezető történésze, természetesen, nemmel válaszol saját kérdésére. Sőt, a népi kultúrára mért csapás gondolatát is elveti: „Azt mondják, hogy a nyugati kultúra bevezetésével Nagy Péter elszakította a honi műveltség fejlődésének fonálát, és megakadályozta természetes kibontakozását. Ilyen műveltség valóban létezett, de létezik még a mai napig is.”¹¹⁹ Pogogyin sem tagadja azonban, hogy a nyugati kultúra nem érintkezett a néppel.¹²⁰

E tekintetben egyezett a nyugatos, majd forradalmi demokrata *Herzen* véleménye is: „Az I. Péter által végrehajtott forradalom két részre osztotta Oroszországot: az egyik oldalon maradtak a szabad és földesúri parasztok, a mezővárosi parasztok és a kispolgárok – ez volt a régi, a konzervatív közösségek és szokások Oroszországa, szigorúan pravoszláv vagy óhitű és engesztelhetetlenül vallásos, nemzeti viseletbe öltözött és az európai civilizációtól elzárkózó Oroszország... Az új Oroszországot az I. Péter által létrehozott nemesség alkotta, a bojárok leszármazottai; az állami hivatalnokok és a hadsereg. Ezek az osztályok elképesztő gyorsasággal szabadultak meg megrögzött szokásaiktól. Minden ellenvetés nélkül szakítottak a múlttal...”¹²¹ Herzen a nyugati kultúra erőszakos térnyeréséért nem, de önkényuralmáért elmarasztalja I. Pétert.

Danyilevszkij, éppen ellenkezőleg, az autokratikus rendet nem kérdőjelezi meg, a nyugatosodás módját és eredményeit annál inkább: „nemcsak Oroszország jövőjének okozott hatalmas kárt (mégpedig a nemzet testét mind a mai napig pusztító, mélyreható kárt), de saját dolgát is feleslegesen megnehezítette: felbőszítette alattvalóit, megzavarta őket... Bárhogyan is, az orosz életet erőszakkal idegen keretekbe szorították. Kezdetben ez csak a társadalom legfelső rétegeit érintette... De lassacskán az orosz élet ezen eltorzítása szélében-hosszában terjedni kezdett...”¹²² *Az Oroszország és Európa* c. műnek óriási hatása volt az orosz történelmi gondolkodásra. Nem feladatunk a publicisztika, még kevésbé az irodalmi publicisztika elemzése, az elmondottak illusztrálása végett mégis ide kívánczok Dosztojevszkij véleménye is, aki a kiindulóponttal egyetért, majd több ponton cáfolja a danyilevszkiji tételt: „Kétségtelen, hogy a Péter által bevezetett reform a nép egy

részét elszakította a másiktól, a többségtől... Az alsó néprétegekig nem sikerült eljutnia. Természetesen a péteri módszerekkel végrehajtott átalakítás nem is foghatta át az egész társadalmat... Súlyos tévedés azt hinni, hogy Péter reformja első-sorban az egyetemes emberi értékeket közvetítette Nyugatról a mi orosz milliónkba. Nálunk mindenekelőtt a szörnyűségesen laza erkölcsök, a német bürokrácia és hivatalnoki apparátus honosodott meg.¹²³

Dosztojevszkij eddig idézett szavai a szlavofil felfogással rokoníthatók, a következők a demokrata táboréval is: „A reform zsarnoki végrehajtásával elárulta a népiség eszméjét, mert az átalakítást nem az egész nép, hanem pusztán saját önkényes akaratának ügyévé tette. A zsarnokság teljesen idegen az orosz nép gondolkodásától.”¹²⁴ Az egész idézett szöveg a legnagyobb hasonlóságot mégis a marxista Plehanovval árulja el: „Szakadék jött létre egyrészt Péter és a többé-kevésbé európaizálódott felső osztály, másrészt Péter és a nép között; e szakadás a péteri reformok eredménye volt, s a szlavofilok mindig keservesen fölpanaszolták. Ha valamennyi osztálynak az állam általi teljes jobbágysorba vetése az a fő vonás, amely az orosz létet a keleti önkényuralmakhoz közelítette, akkor vitathatatlan, hogy Péter nem tudta és nem is akarta európaizálni a *parasztságot*. Ellenkezőleg: a pétervári periódus – mint láttuk – a lehető legteljesebb mértékben hozzákötötte a jobbágyot az államhoz és a földesurakhoz. A Péter és Kiszjeljov tábormok közötti hosszú időszakban az orosz paraszt helyzete egyre inkább a keleti önkényuralmak legalsó, leigázott osztályának helyzetéhez vált hasonlatossá.”¹²⁵

Dosztojevszkij az orosz lélek, Plehanov – ha szabad ezt mondanunk – az orosz matéria szempontjából vizsgálja a péteri reformokat, ezért az anamnézis látszólagos hasonlósága ellenére, mint tudjuk, javasolt terápiájuk diametrálisan eltért egymástól. Jól példázzák azonban azt a tételt, hogy a 18. század eleji reformok megítélésének kérdésében a szellemileg, ideológiailag, politikailag oly távol álló gondolkodók is közel kerülhettek egymáshoz, s fordítva, egyes „elvtársak” véleménye nagyon is különbözhetett.

Plehanov valójában a reformokért fizetett *társadalmi ár* kérdését veti fel – nem elözmények, s legfőképpen nem követők nélkül az orosz történelmi gondolkodásban. Még az I. Pétert rendkívül nagyra értékelő, de mindig tárgyyszerű és kiegyensúlyozott Platonov is utal a nép által viselt terhekre. „A nehéz háború, a rekrutálások, az erőn felüli fizetések és kötelezettségek elgyötörték és felháborították a népet. A néptömegek nem értették meg Péter háborúinak célszerűségét, sem uralkodásának szigorú és nem mindennapi módszereit, sem Péter magatartását, amely egyáltalán nem vallott cárra, főúrra, de még egy egyszerű, jól nevelt »ájtatos« emberre sem.”¹²⁶

A péteri reformoknak ezt az aspektusát az osztályharcot legalább jelszószerűen történet szemléleti axiómájává tevő szovjet historiográfia hangsúlyozta ki. Mavrogin például ekként: „Ezeket a sikereket csak a nép erejének szörnyű kiszípolozása, a néptömegek elnyomása és kizsákmányolása útján érhetette el. E tömegek vállára neheztedek a háborúk és átalakítások terhei egyaránt.”¹²⁷ Véggözetkeztetése abszurdításában nem marad el ettől a korszak reprezentatív szintézise sem: „A progresszív jelenségekért azonban a nép drága árat fizetett – a parasztság elnyomása tovább erősödött; a kulturális és más eredmények főleg az uralkodó osztály és részben a kereskedők javát szolgálták. A feudális-jobbágytartó rendszer még képes volt arra, hogy valamelyest biztosítsa a termelőerők fejlődését, a függőségi viszonyok azonban megtörték a lendületet, az uralkodó osztály – a nemesség – az ország elmaradottságán nem tudott úrrá lenni, mint ahogyan nem tudott a burzsoázia sem. Csak két évszázad múltán, a proletariátus – miután véghezvitte a nagy októberi szocialista

forradalmat és magához ragadta a hatalmat – teremtette meg a feltételeket a néptömegek soha nem látott kulturális és anyagi felemelkedéséhez.”¹²⁸

A nép tehát szörnyű árat fizetett a reformokért. De hát ez másképp nem is lehetett a nem szocialista formációban – derül ki az iménti eszmefuttatásból, ami objektíve relativizálja és bagatellizálja a reformokért hozott áldozatokat. Ez a ketősség végig megmarad a szovjet történetírásban. Még az olyan tisztességes és tárgyilagosságra törekvő szerző, mint Pavlenko – aki nagy teret szentel monográfiáiban ennek a témának – sem veti fel azt a lényegi kérdést, vajon a társadalom által hozott áldozatok arányban voltak-e az elért eredményekkel. A manufaktúrák rabszolga jogállású munkásai, a kényszerűjoncozások és az erőn felül vállalt építkezések kapcsán rész kutatásaikban – amint azt fentebb már láthattuk – jóval konkrétan és kevésbé lojálisan formáltak véleményt a szovjet történészek. Meg sem közelítették azonban Miljukov sommás számvetését: „A külpolitika új feladatai olyan pillanatban zúdultak az orosz lakosságra, amikor annak még nem volt elegendő eszköze teljesítésükhöz. Az adóterhek megháromszorozódása (a mi pénzünkben kifejezve 25-ről 75 millióra), ezzel egy időben a lakosságnak legalább 20%-os csökkenése olyan tények, amelyek ékesszólóan bizonyítják a fenti állítást. Oroszország tönkretétele volt az ára európai hatalommá emelkedésének.”¹²⁹

A modern tudományosság és a 20. század végi *zoon politikon* komplex szempontrendszerét azonban először Jevgenyij Anyiszimov alkalmazza az orosz történetírásban: „A péteri reformok kora – ez a totalitárius állam alapításának kora, az erős személyiség, a vezér, a »nemzet atyja«, a »nép tanítója« kultuszának világos prédikációja és a tömegek tudatába való plántálása. Az a kor is, amelyben az »örök mozgatók«, a mai napig a saját belső, a társadalom számára idegen törvények szerint működő honi bürokratikus gépezetet beindítják. Ez az ellenőrzés, az útlevel, a kincstári és a feljelentés mindent átható rendszerének kora, amely nélkül a mi »adminisztratív-parancsuralmi rendszerünk« sem tudott létezni. Péter kora – ez a mi társadalmunkra is oly jellemző rettegés, közömbösség, társadalmi jelentéktelenség, a személyiség külső és belső szabadságának hiánya. És végül, a harctéri győzelmek együtt jártak a katonai erő valóságos kultuszával, a militarizmussal, az állampolgári élet, tudat militarizálásával.”¹³⁰ A szerző 1989-ben írta e sorokat. Mára már követői is akadtak Oroszországban.¹³¹

Az orosz historiográfia egy jelentős vonulata nem kérdőjelezi meg a reformok szükségszerűségét és végső eredményességét, magát a célt, ám az annak eléréséhez felhasznált eszközöket túlméretezetteknek, erőszakosoknak, esetenként értelmetlennek tartja. Bogoszlavszkij egy látszólag jelentéktelen reform bevezetésének elkerülhető mellékszövegét említi fel: „Ami a szakállak leborotvását illeti, ahhoz aligha volt szükség különleges, törvény által előírt intézkedésekre. Az újítást, ha már a bevezetése kívánatosnak tűnt, nyugodtabban, az emberi méltóság megsértése nélkül, pusztán az utánczás szokására hagyatkozva is meg lehetett volna valósítani.”¹³²

A *felesleges durvaság*, kegyetlenség legtöbbször a sztrelecek vadállati kivégzése és a cár saját fiának megöletése kapcsán kerül szóba, és moralizáló felhangokat kap.¹³³ Az ilyen politikai magatartásról általános érvénnyel Pokrovszkij szól: „Péter legendás farkósbotja a maga valóságában kezd kirajzolódni előttünk. Ennyire egyszerű emberekkel más sem teketóriázott volna.”¹³⁴ Figyelemre méltó a megengedő hangnem, amely nagy engedmény egy osztályharcos történelemfelfogáson belül. De amíg Pokrovszkij e vonalvezetés szükségszerűségét az oroszországi viszonyokkal magyarázza, addig némely 1917 előtti történész az európai párhuzamokkal: „Aligha volna igazságos I. Pétert az Oroszországban meghonosított kegyetlen kínzások és

kivégzések kitalálójának bélyegezni, mint ahogyan azok a lágyszívű, de kevésbé tájékozott polgárok teszik, akiket rabul ejtettek és megzavartak legújabb kutatóinknak a kínzókamrák világával foglalkozó, leleplező tanulmányai. Nem kevésbé volna igazságtalan azt gondolni (a lágyszívű és kevésbé tájékozottak ezt is feltételezik), hogy 1696-tól 1725-ig csak szerencsétlen sorsú hazánkban léteztek kerékbetörések, felnégyelések, megégetések és más ehhez hasonló szörnyűségek, és a világon mindenütt másutt megsimogatták a bűnösök fejecskéjét, vagy megelégedtek velük szemben a legenyhébb és legszelídebb javító intézkedésekkel.”¹³⁵

Ez a megközelítés végeredményben meghatározó maradt később az egész szovjet történetírásban, a publicisztika még a gorbacsovi „glasznoszty” időszakában is visszasírta. Az ekkor elhíresült *Nyina Andrejeva* erről így vall: „Végső soron ma nagyon keveseket zavarnak Nagy Péter egyéni tulajdonságai. Arra azonban mindenki emlékszik, hogy uralkodása alatt az ország egy európai nagyhatalom rangjára emelkedett.”¹³⁶ Az 1988-as szovjet nyilvánosság becsületére legyen mondva, hogy a *Pravda* a fentiekre szerkesztőségi cikkben reagált, amelyben leszögezte: „Az az álláspont, hogy ahol fát vágnak, ott röpököd a forgács, mind az igazi tudománnyal, mind a szocialista erkölccsel összeegyeztethetetlen.”¹³⁷ E megállapítással magunk is egyetérthetünk, azzal a megszorítással, hogy az erkölcsnek tudomásunk szerint nincs állandó jelzője.

A péteri reformok talán legvitatottabb témája az új főváros, *Pétervár* felépítése a mocsarakban. E szüzsé megihlette az irodalmárokat, publicistákat, és a mai napig nem lanyhuló az érdeklődés iránta. Ez elsősorban maguknak a szentpéterváriaknak/leningrádiaknak köszönhető, akik mindig is szerették magukat a kijevi-novgorodi demokratikus fejlődési modell örökösének és az európaiság letéteményeseinek hinni. A hagyományos Moszkva–Szentpétervár ellentét tartja tehát ébren az érdeklődést. És a leningrádi/szentpétervári légúti megbetegedések kirívóan magas aránya, amely minduntalan elgondolkodtatja a helybelieket az „Észak Velen-céjének” kiválasztott földrajzi hely szerencsés voltáról.

Itt nincs terünk az évszázados polémia akárcsak vázlatos ismertetésére sem. Csupán két jellemző megközelítést ragadnánk ki. Az első az egyik leghíresebb Péter-életrajzírójé, *Merezkovszkijé*: „A Gyönyörszigeten (szép kis elnevezés!) lévő erőd felépítése egymaga százezer települő életébe került, akiket úgy hajtottak ide erőszakkal Oroszország minden vidékéről, mint a marhát. Valóban, ez a természetellenesen alapított város, ez az irtózatos »paradicsom«, ahogy a cár nevezte, emberi csontokra van építve!”¹³⁸ *Belinszkij* minderről nem így vélekedik: „Pétervár felépítése miatt sokan tesznek szemrehányást a nagy alapítónak. Arról beszélnek, hogy számosan elpusztultak a munkások közül a mocsarak közepén... [Ám] ami a Pétervár felépítéséért hozott áldozatokat illeti, azokat igazolta a nemes cél és az eredmény.”¹³⁹

*

A 18. század első negyedének reformjairól szóló viták összegzéséül keresve sem találhatnánk találébb megfogalmazást *Belinszkij* utolsó mondatánál. Valóban, ritka konszenzus olvasható ki a több évszázados polémiából abban tekintetben, hogy a „nagy átalakító” nemes célokat követett és nagy eredményeket ért el. Ezt itt mindenképpen hangsúlyozni szeretnénk, ugyanis ismertetésünk alapján akár az ellenkezőjét is gondolhatnánk. A látszólagos ellentmondás a végső következtetés és a bemutatott anyag között nem annyira a vita logikájából adódik, mint inkább az orosz történelmi gondolkodásban immanensen benne lévő kettősségből. Alig van olyan

tette, cselekedete, rendelete I. Péternek, amelyet ilyen vagy olyan szempontból ne vitatna valamilyen történész. Miközben kevesen kérdőjelezik meg a reformok összességének értelmét, és szinte senki nem vitatja a cárról személyes nagyságát, átalakítása korszakos jelentőségét. Ez a historiográfia egyik tanulsága.

A másik egy újabb paradoxon. Egyik oldalról azt konstatálhatjuk, hogy nem akadt olyan orosz gondolkodó, aki ne nyilatkozott volna meg a reformokról, tehát a péteri korszak irodalma óriási, gyakorlatilag áttekinthetetlen. Másik oldalról meglepve kell nyugtáznunk, hogy a reformok számos vonatkozása alig tanulmányozott az orosz történettudományban, hogy kirívóak a fehér foltok. A témának több mint ötven éve nincs releváns historiográfiai összefoglalása: még a nagy Péter-monográfiák szerzői is kényesen elkerülték ezt a témát. Különösen szembeötlő a társadalom-, egyház- és kultúrtörténeti kutatások hézagossága, ami csak részint függ össze a sztálini történetírás osztályközéppontú, majd az azt követő historiográfia politikatörténeti érdeklődésű kutatási szempontjaival. Vélhetőleg a kutatások irányát befolyásolta a történetírói közmegegyezés, a nemzeti történelemfelfogás heroizáló Péter-portréja. Ilyen szellemi közegben nagy ellenállást kellett leküzdenie a kritikai szemléletnek.

Ebből az következett, hogy bizonyos területeket, témákat mintegy önként „átengedett” a szovjet történetírás a nyugatinak.¹⁴⁰ A nyugati művek közül azok a legértékesebbek, amelyek a korabeli szovjet történettudomány által mellőzött területeket dolgozták fel. Az összefoglaló munkák nem sok eredeti vagy az orosz nyelvű irodalomban ismeretlen gondolatot vagy összefüggést tartalmaztak, vagy tártak fel. E jelenség az egyetemestörténet-írás azon módszertani csapdáját jelzi, amely bizonyos értelemben a nemzeti historiográfia általi foglyul ejtéséről árulkodik. Így a Péter-historiográfia nemzetközi szakirodalmában is reprodukálódtak az orosz történelmi gondolkodás hagyományos dilemmái, ugyanúgy megfogalmazódtak az érvek és ellenérvek. Marc Raeff szerkesztésében még kötetet is szenteltek az ellentétes nézetek ütköztetésének *Peter the Great. Reformer or Revolutionary?* címmel.¹⁴¹ E válogatás sem tartalmaz új szempontokat, jól illusztrálja azonban az elmondottakat. A legnagyobb tanulságot abban a tekintetben szolgáltatja, hogy dokumentálja: a cárról reformjaival szembeni pozitív vagy negatív előjelű elfogultság nem egyszerűen a nemzeti érzelmek és megközelítés eredménye. A nyugati historiográfiának mégis érdeme, hogy abban a történelmi korban, amikor a szovjet történetírás prekonceptuózan közelített ehhez a témához (is), akkor tárgyyszerű tárgyalásmódjával őrizte a történettudomány autonóm szempontrendszerének integritását.

A 18. század első negyedének reformjairól folyó történetírói viták harmadik nagy tanulságának tehát azt tarthatjuk, hogy jól példázza a történettudomány nemzetköziségét. És nem egyszerűen azért, mert a téma nem maradt a nemzeti tudomány belügye, hanem azért is, mert az orosz, illetve nem orosz történetírás tradicionális válaszadási kísérletei kísértetiesen egybecsengtek.

Igaz ez a szovjet és a nyugati historiográfia viszonyára is – leszámítva, természetesen, a sztálini kor legszélsőségesebben apologetikus műveit. Aminek egyáltalán nem a nyugati és a szovjet történetírás valamiféle bensőséges viszonya volt az oka. A magyarázat a közös történetiszemléleti forrásban lelhető fel. Bevallva vagy bevalatlanul, de mindkét történetírás az államjogi iskolát tartotta ugyanis szellemi elődjének. A modern kor új frazeológiáját leszámítva, végeredményben ide térnek vissza az utolsó évtized újjító próbálkozásai is.

Jegyzetek

1. *N. M. Karamzin*: Zapiszka o drevnyej i novoj Rosszii, Szantpetyerburg (a továbbiakban: Szpb.), 1914. 28.
2. Ld. részletesebben: *N. Karamzin*: Isztorija Goszudarsztva Rosszijszkovo, t. X–XII., Moszkva (a továbbiakban: M.), 1997, 675–678.
3. *M. P. Pogogyin*: Pjotr Velikij In: Isztoriko-krityicseszkije otrivki, t. I., M., 1846, 343.
4. *P. J. Csaadajev*: Filozófiai levelek egy hölgyhöz – Egy óriult magamentsége, Bp., 1981, 206, 209.
5. *K. Sz. Akszakov*: Polnoje szobranyije szocsinyenyij (M., 186–1880), t. I., 41–42.
6. *A. I. Herzen*: A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége (szerk., vál. Krausz Tamás, Szvák Gyula), Bp., 1982, 39.
7. *V. G. Belinszkij* In: *Szvák Gyula*: Furkósbottal Európába? I. Péter: érvek–ellenérvek, Bp., 1989, 20.
8. *K. D. Kavelin*: Pillantás a régi Oroszország jogi életére In: Az orosz történelem egyetemessége, 22.
9. *Sz. M. Szolovjov*: Oroszország története a legrégebb időkől In: Az orosz történelem egyetemessége, 56.
10. *Sz. M. Szolovjov*: Isztorija Rosszii sz drevnyesih vremjon, t. VII., M., 1962, 180, 440; t. IX., M., 1963, 543, 549.
11. *V. O. Kljucsevskij*: Előadások az orosz történelemről In: Furkósbottal Európába?, 30–31.
12. *Sz. F. Platonov*: Lekcii po russzkoj isztorii, M., 1993, 540.
13. *G. V. Plehanov* In: Furkósbottal Európába?, 28.
14. *M. N. Pokrovskij* In: Furkósbottal Európába?, 26.
15. Uo.
16. *M. M. Bogoszlovskij*: Pjotr I. Matyeriali dlja biografii, t. I. M., 1940, 10.
17. *M. M. Bogoszlovskij*: Oblasztnaja reforma Petra Velikogo, M., 1902, 13, 21.
18. *V. V. Mavrogyin*: Pjotr Pervij, Leningrád (a továbbiakban: L.), 1948, 429–430.
19. *N. N. Molcsanov*: Diplomatyija Petra Velikogo, M., 1984, 422.
20. *N. K. Pavlenko*: Pjotr Pervij i ego vremja, M., 1983, 143–144.
21. *D. Sz. Lihacsov* In: Furkósbottal Európába?, 181.
22. *V. I. Buganov*: Pjotr Velikij i ego vremja, M., 1989, 187.
23. *E. V. Anyiszimov*: Vremja Petrovskih reform, L., 1989, 13.
24. *Font M.–Krausz T.–Niederhauser E.–Szvák Gy.*: Oroszország története, Bp., 1997, 224.
25. *K. Sz. Akszakov*: Polnoje szobranyije szocsinyenyij, 49.
26. *I. Kirejevskij* In: Furkósbottal Európába? 50.
27. *N. Ja. Danyilevskij*: uo. 60, 63.
28. *Vö.*: *Sz. M. Dosztojevskij*: u. o. 306–309; *N. Bergyajev*: uo. 24–25.
29. *V. O. Kljucsevskij* uo. 56.
30. *P. N. Miljukov*: uo. 73.
31. Az orosz közgazdasági gondolkodás története, uo. 67–68.
32. *V. V. Mavrogyin*: uo. 313.
33. *N. N. Molcsanov*: uo. 69.
34. A Szovjetunió története, Bp., 1980, 173.
35. *V. Buganov*: Pjotr Velikij, 184–185.
36. *A. N. Medusevskij*: Utverzsgyenyije abszoljutyizma v Rosszii, M., 1993, 78.
37. Isztorija Rosszii sz nacsala XVIII do konca XIX veka, 107.
38. *Sz. M. Szolovjov*: Publicsnije cstyenyija o Petre Velikom, M., 1984, 94.
39. *V. Kljucsevskij* In: Furkósbottal Európába?, 74.
40. *P. Miljukov* uo. 79–80.
41. *P. Miljukov* uo. 84–85.
42. *Sz. F. Platonov* uo. 88.
43. *Vö. pl. Buganov*: Pjotr Velikij, 6.
44. *A. N. Medusevskij*: Utverzsgyenyije abszoljutyizma, 50–51.
45. *N. Pavlenko*: Pjotr I In: Rosszija v period reform Petra I, M., 1973, 62–64.
46. *M. N. Pokrovskij*: Izbrannije proizvegyenyija, t. I., M., 1966, 567–591.
47. *N. A. Rozskov*: Russzkaja isztorija v szravnyitelno-isztoricseszkom oszvescsenyii, Pg.–M., 1923, 270–274.
48. *B. I. Sziromjatyikov* In: Furkósbottal Európába?, 99–100.
49. Uo. 100–101.
50. *Ocserki isztorii SzSzsZr*, M., 1954, 769.
51. A Szovjetunió története, 181–182.
52. *Vö. Horváth Attila*: Viták a szovjet történetírásban az orosz abszolútizmus kérdéseiről In: Világ-történet, 1981/4, 97–110.
53. *Sz. M. Troickij*: Russzkij abszoljutyizm i dvovjansztvo, M., 1974, 117.
54. Uo.
55. *Vö.*: *Horváth Attila*: Viták a szovjet történetírásban, 97–99.
56. *V. O. Kljucsevskij* In: Furkósbottal Európába?, 110–111.

57. *M. M. Bogoszlovskij*: Pjotr Velikij i ego reforma, M., 1920, 68.
58. *Sz. M. Szolovjov*: Publicsnije cstyenyija..., 77, 94.
59. Uo. 75.
60. *N. N. Molcsanov*: Diplomatyija Petra Pervogo, 423.
61. Uo. 424.
62. Uo. 20–21.
63. *M. N. Pokrovszkij* In: Furkósbottal Európába?, 121.
64. Uo. 122.
65. *M. N. Pokrovszkij*: Izbrannije proizvegyenyija, 616–617.
66. Vö.: *L. G. Beszkrovnij*: Russzkaja armija i flot v XVIII v., M., 1958; *E. I. Porfirjev*: Pjotr I – osznovopolozsnyik voennogo iszkussztva russzkoj reguljarnoj armii i flota, M., 1952.
67. *P. N. Miljukov*: Goszudarsztvennoje hozjajsztvo Rosszii v pervoj csetverti XVIII sztoletyija i reforma Petra Velikogo, Szpb., 1905, 543–46.
68. *P. N. Miljukov*: Pjotr Velikij i ego reforma In: Na csuzsoj sztoronye, X, 1925, 16.
69. *A. M. Pankratova*: Formirovanyije proletariata v Rosszii (XVII–XVIII vv.), M., 1963, 323.
70. *L. G. Beszkrovnij*: Russzkaja armija i flot v XVIII v., 633.
71. Vö.: *Hans Bagger*: Reforma Petra Velikogo, M., 1985, 74–77.
72. Vö.: *E. V. Anyiszimov*: Goszudarsztvennije preobrazovanyija i szamogyerzsavije Petra Velikogo, Szpb., 1997, 4–5.
73. Vö.: *M. M. Bogoszlovskij*: Oblasztnaja reforma Petra Velikogo, M., 1902, 28–30.
74. Vö.: *G. A. Nyekraszov*: Ucsrezszyenyije kollegij v Rosszii i szvedskoje zakonodatyelsztvo In: Obscseszstvo i goszudarsztvo feodalnoj Rösszii, M., 1975.
75. Vö.: *E. V. Anyiszimov*: Goszudarsztvennije preobrazovanyija, 10–12.
76. Vö.: uo. 15–16.
77. Vö.: *Hans Bagger*: Reformi Petra Velikogo, 54–57.
78. Vö.: *M. M. Bogoszlovskij*: Oblasztnaja reforma, 508–513.
79. Vö.: *E. V. Anyiszimov*: Goszudarsztvennije preobrazovanyija, 240–270.
80. Uo. 99–231.
81. Vö.: *I. I. Gytjatyin*: Usztrojstvo i upravlenyije gorodov v Rosszii, t. I. Goroda Rosszii v XVIII sztoletyii, M., 1875.
82. Vö.: *N. P. Jeroslán*: Isztorija goszudarsztvennih ucsrezszyenyij dorevoljucionnoj Rosszii, M., 1968.
83. *E. V. Anyiszimov*: Podatnaja reforma Petra I. Vvegyenyije podusnoj podatyi v Rosszii: 1719–1728 gg., L., 1982.
84. *N. M. Nyikolszkij*: Isztorija russzkoj cerkvi, M., 1983, 192.
85. Uo. 189.
86. *I. A. Buligin*: Cerkovnaja reforma Petra I In: Voproszi isztorii, 1974/5, 89.
87. Uo. 79.
88. Uo. 93.
89. Cerkov v isztorii Rosszii (IX v–1917 g.), M., 1967, 166.
90. Uo. 167.
91. *N. Zernov*: The Establishment of the Russian Church In: Peter the Great. Reformer or Revolutionary? (ed. M. Raeff), Boston, 1966, 55.
92. *P. V. Verhovskij*: Ucsrezszyenyije Duhovnoj Kollegii i Duhovnij Reglament, Rosztov n/D., 1916, t. I., 684–685.
93. *Sz. M. Szolovjov*: Publicsnije cstyenyija, 105–106.
94. *A. V. Kartasev*: Ocserki po isztorii russzkoj cerkvi, t. II., M., 1992, 311–320.
95. *E. V. Anyiszimov*: Vremja Petrovskih reform, L., 1989, 340–342.
96. *N. K. Pavlenko*: Razvityije metallurgicseszkoj promislennosztii v Rosszii v pervoj polovinye XVIII v., M., 1953, 513.
97. *Sz. G. Sztrumilin*: K voproszu ob ekonomike petrovskoj ephi In: Poltava. K 250-letyiju Poltavszko-goszrazsenyija, M., 1959, 183.
98. *M. N. Pokrovszkij*: Izbrannije proizvegyenyija, 560–561.
99. Vö.: *P. N. Miljukov*: Ocserki po isztorii russzkoj kulturi, t. I., Szpb., 1905, 83–84.
100. *M. N. Pokrovszkij*: Izbrannije proizvegyenyija, 562, 563.
101. *E. I. Zaozerszkaja*: Manufaktura pri Petre I, M.-L., 1947, 149.
102. *F. Ja. Poljanszkij*: Ekonomicseszskij sztoj manufakturi v Rosszii XVIII veka, M., 1956.
103. *Sz. G. Sztrumilin*: K voproszu ob ekonomike, 182–183.
104. *E. I. Zaozerszkaja*: Manufaktura pri Petre I, 149.
105. *A. M. Pankratova*: Formirovanyije proletariata, 356–357.
106. *M. M. Bogoszlovskij*: Pjotr Velikij i ego reforma, 84.
107. *A. M. Pankratova*: Formirovanyije proletariata, 346.
108. *Sz. G. Sztrumilin*: K voproszu ob ekonomike, 187.
109. *M. N. Pokrovszkij*: Izbrannije proizvegyenyija, 564–565.
110. *V. I. Buganov*: Pjotr Velikij i ego vremena, 133.

111. Isztorija Rosszii sz nacsala XVIII do konca XIX veka, 63.
112. Uo.
113. *E. Anyiszimov: Vremja Petrovszkih reform*, 121, 122, 280.
114. Uo. 299.
115. O povrzegnyenii nravov v Rosszii kn. M. Scserbatova i Putyesesztvjie A. Ragyiscseva, M., 1985, 30.
116. *N. M. Karamzin: Zapiszka o drevnej i novoj Rosszii*, Szbp., 1914, 24–28.
117. *K. Akszakov: Az orosz történelem alapelvei* In: A megváltó Oroszország, Bp., 1992, 178.
118. *A. Homjakov: A régiről és az újról* In: uo. 23.
119. *M. P. Pogogyin: Pjotr Velikij* In: Isztoriko-krityiceszkije otrivki, t. I., M., 1846, 344–345, 353.
120. Uo., 354.
121. A. Herzen In: Furkósbottal Európába? 201.
122. *N. Ja. Danyilevszkij: Rosszija i Jevropa*, 5. kiad., Szpb., é. n., 284–286.
123. *Sz. M. Dosztojevszkij: Dva lagerja tyeoretikov* In: Szocsinyenyija, t. XX., M., 1980, 14–15.
124. Uo.
125. G. V. Plehanov In: Furkósbottal Európába?, 203.
126. *Sz. F. Platonov: Pjotr Velikij*, 14.
127. V. V. Mavrogyin In: Furkósbottal Európába?, 313.
128. Ocserki isztori SzSzSzR, 773–774.
129. *P. N. Miljukov: Goszudarsztvennoje hozjajsztvo*, 546.
130. *E. V. Anyiszimov: Vremja Petrovszkih reform*, 11.
131. *Sz. V. Busujev: Isztorija goszudarsztva Rosszijszkovo. Isztoriko-bibliograficeszkije ocserki*, M., 1994, 285.
132. *M. M. Bogoszlovskij: Pjotr I*, t. III., M., 1946, 7.
133. A felesleges kegyetlenkedésekről a legplasztikusabban a szépíró Alekszej Tolsztoj szól (Péter cár napja, Gyoma, 1928, 37–38.), de N. I. Kosztomarov sem tudja ezt szó nélkül hagyni (In: Furkósbottal Európába?, 260–262), ami rögtön kiváltja az irodalomtörténész A. Pipin kritikáját. (Novij voprosz o Petre Velikom In: Vesztnyik Jevropi, 1886, XXI No 5, 328–332.) Egyébként Alekszej cárevis megöléséről Sz. Szolovjov is meglehetősen farizeus módon ír (vö. Furkósbottal Európába?, 260.).
134. M. N. Pokrovskij: In: Furkósbottal Európába?, 257.
135. I. Siskin: uo. 257–258.
136. Nyina Andrejeva uo. 329.
137. Uo.
138. *Merezskovskij: Nagy Péter*, Bp., é. n., 104.
139. *V. G. Belinszkij: Polnoje szobranyije szocsinyenyij*, t. V., M., 1954, 145–146.;
140. Hatásukat tekintve vagy tematikai szempntból a legjelentősebb munkák:
 - R. K. Massie: Peter the Great. His Life and World*, London, 1982.;
 - L. Hughes: Russia in the Age of Peter the Great*, New Haven–London, 1998.;
 - R. Wittram: Peter I. Czar und Kaiser*, t. I–II. Göttingen, 1964.;
 - N. Riasanovsky: The Image of Peter the Great in Russian History and Thought*, New York–Oxford, 1985.;
 - Marc Raeff: Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility*, New York, 1966.;
 - J. Hittle: The Service City. State and Townsmen in Russia. 1600–1800*, Cambridge, Mass., 1979.;
 - R. Hellie: Slavery in Russia, 1450–1725*, Chicago, 1982.;
 - C. Peterson: Peter the Great's Administrative and Judicial Reforms*, Stockholm, 1979.;
 - Russian Officialdom, Chapel Hill, NC, 1980.;
 - J. Cracraft: The Church Reform of Peter the Great*, London, 1971.;
 - H. Gerschenkron: Europe in Russian Mirror. Four Lectures in Economic History*, London, 1970.;
 - B. Sumner: Peter the Great and the Emergence of Russia*, London, 1958.
141. Peter the Great. Reformer or Revolutionary, (edit. Marc Raeff), Boston, 1963.